

VOJVODANSKI
KLUB

**IDENTITETSKA PITANJA
U VOJVODINI
U SVETLU PREDSTOJEĆEG
POPISA STANOVNIŠTVA**

– TEMATSKI ZBORNIK RADOVA –

IDENTITETSKA PITANJA U VOJVODINI U SVETLU PREDSTOJEĆEG POPISA STANOVNIŠTVA

– TEMATSKI ZBORNIK RADOVA –

Novi Sad, 2022.

**VOJVOĐANSKI
KLUB**

Identitetska pitanja u Vojvodini u svetlu predstojećeg popisa stanovništva

– TEMATSKI ZBORNIK RADOVA –

ISBN 978-86-908047-4-0

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

dr Lazar Lazić

UREDNIŠTVO

dr Dinko Gruhonjić

dr Milivoj Bešlin

TEHNIČKI UREDNIK

dr Lazar Lazić

RECENZENTI

dr Marko Božić

dr Slobodan Sadžakov

dr Momir Samardžić

IZDAVAČ

Vojvođanski klub

Vojvođanskih brigada 17, Novi Sad

www.vojvodjanskiklub.rs

SADRŽAJ

Dinko Gruhonjić

IDENTITETSKA PITANJA U VOJVODINI
U SVETLU PREDSTOJEĆEG POPISA STANOVNIŠTVA 5

Jovan Komšić

NOVI PRILOG IDENTITETSKOJ KAKOFONIJI, ILI,
GRAĐANSKA ODBRANA LJUDSKOSTI. 12

Krisztina Rácz

VOJVOĐANSKI IDENTITET NA PREDSTOJEĆEM POPISU STANOVNIŠTVA –
VEĆINSKI, MANJINSKI, REGIONALNI, NADNACIONALNI I TRANSNACIONALNI:
ŠTA NEĆEMO ZNATI (NI) NAKON PREDSTOJEĆEG POPISA? 34

Milivoj Bešlin

IDENTITETI NA RAZMEĐU: VOJVODINA IZMEĐU SRBIJE I JUGOSLAVIJE 39

Daniela Arsenović

NACIONALNA PRIPADNOST STANOVNIŠTVA
U SRBIJI KROZ POPISE, 1948-2011. 56

Lazar Lazić

DA LI SU BIVŠI JUGOSLOVENI BUDUĆI VOJVOĐANI 63

Smiljana Milinkov

INTERKULTURALNOST KAO PARADIGMA GRAĐANSKE VOJVODINE 71

Dragomir Jankov

VOJVOĐANSKI IDENTITET – NEPOŽELJNI IDENTITET 79

Sergej Flere

VRUĆE VOJVOĐANSKO LETO 1988. 87

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

323.11(497.113)(082)

IDENTITETSKA pitanja u Vojvodini u svetlu predstojećeg popisa stanovništva : tematski zbornik radova / [uredništvo Dinko Gruhonjić, Milivoj Bešlin]. - Novi Sad : Vojvođanski klub, 2022 (Petrovaradin : Simbol). - 112 str. ; 24 cm

Prema predgovoru, radovi su izloženi na Okruglom stolu Identitetska pitanja u Vojvodini u svetlu predstojećeg popisa stanovništva koji je održan 23. oktobra 2021. godine u Novom Sadu. - Tiraž 200. - Str. 5-11: Predgovor / Dinko Gruhonjić. - Bibliografija. - Summaries.

ISBN 978-86-908047-4-0

a) Војводина -- Мултиетничност -- Национални идентитет -- Зборници

COBISS.SR-ID 71072265

IDENTITETSKA PITANJA U VOJVODINI U SVETLU PREDSTOJEĆEG POPIISA STANOVNIŠTVA

*Dinko Gruhonjić**

Pređ vama je zbornik radova koji je rezultat pre svega okruglog stola koji je - pod nazivom "Identitetska pitanja u Vojvodini u svetlu predstojećeg popisa stanovništva" - Vojvođanski klub organizovao 23. oktobra 2021. godine.

Okrugli sto smo organizovali u Novom Sadu, na Dan oslobođenja glavnog grada Vojvodine od fašizma. Naravno, ne slučajno na taj dan, jer je na tradiciji antifašizma izgrađena moderna ideja autonomije Vojvodine. Na istoj je tradiciji izgrađena i ideja Evropske unije.

Okrugli sto je organizovao, dakle, Vojvođanski klub, koji uporno postoji od 1992. godine. Održan je u prostoru Nezavisnog društva novinara Vojvodine, koje uporno postoji od 1990. godine. Zajednički imenitelj za obe organizacije je, naravno, borba za ideju autonomne Vojvodine.

Ruku na srce, na organizovanje ovog skupa ponukala nas je rasprava u javnosti da li Vojvođani imaju ili nemaju prava da se izjasne kao Vojvođani na predstojećem popisu stanovništva. Iako povod jeste, uslovno rečeno, bio dnevnopolitički, tema vojvođanskog identiteta daleko prevazilazi banalna predizborna nadgornjavanja.

Vojvodina je, naime, po prvi put u sastavu nezavisne Srbije u svojoj istoriji, od 2006. godine, kada je Srbija - ne svojom već voljom građana Crne Gore koji su izglasali nezavisnost za svoju državu - postala samostalna država. Odlaskom Crne Gore a potom i izglasavanjem nezavisnosti Kosova 2008. godine, moglo bi se reći da su od Srbije "pobegli" svi konstituensi jugoslovenskog federalizma: pet republika i jedna pokrajina.

Srbija je svoju samostalnost "krunisala" usvajanjem Ustava 2006. godine. Sećamo se kako je to izgledalo: republički poslanici su tekst ustava dobili samo pola sata pre nego što će glasati za njega. A glasalo se "saborno": na isto strani

* Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije, Zorana Đinđića 2, 21000 Novi Sad, Vojvodina/Srbija

su bili i Demokratska stranka, i Demokratska stranka Srbije, i tada jedinstvena Srpska radikalna stranka, i Socijalistička partija Srbije, i G17 plus... U političkoj areni toga doba usvajanju ustava protivili su se samo Liberalno-demokratska partija i Liga socijaldemokrata Vojvodine. U društvenoj areni – nevladine organizacije iz Vojvodine.

Nakon što je usvojen u skupštini, tekst ustava koji je pred poslanike došao bez lingvističke korekture a kamoli pravne lekture, išao je na referendumsko izjašnjavanje građana. Dobro se sećamo i toga: glasalo se dva dana i jednu noć, a u veoma agresivnu kampanju nema ko se nije uključio. Tada su, na primer, nezavisni mediji dobrovoljno utrli put gubitku sopstvene kredibilitnosti i ropstvu koje će ih u narednim godinama sve teže okivati.

Izgovor za brže-bolje donošenje tog “Koštuničinog ustava”, bilo je - naravno - Kosovo pa su građani sluđivani argumentom da će Kosovo zahvaljujući novom ustavu - ostati u Srbiji. Bio je to, naravno, kvazi argument, jer je Kosovo bilo u ustavnom sistemu Srbije i u Miloševićevom ustavu iz 1990. godine. U stvari je, kada je Vojvodina u pitanju, novi ustav bio gori čak i od onog kojim je ozakonjen ulični ustavni puč izveden 1988. godine u jogurt revoluciji: novi ustav Vojvodini praktično ne priznaje identitet. Vojvodina je ponovo tretirana kao kompenzacija za gubitak Kosova. Građani Vojvodine su to prepoznali na pravi način i, uprkos besomučnoj kampanji, ustav je dobio podršku manje od 44 odsto Vojvođana.

U skladu sa onom narodnom “što se grbo rodi, vreme ne ispravi”, Ustav Srbije iz 2006. godine zapravo je bio generator ustavne krize koja i danas i te kako traje, a ni naslutiti se ne može izlaz iz nje. Srbija je tako i danas nedovršena država, koja ne zna ni gde su joj granice a kamoli nešto drugo. Vojvodina je danas postala gotovo zabranjena reč pa se retko spominje i u vremenskoj prognozi, gde se najčešće označava kao “severna Srbija”.

Autori u zborniku radova koji je pred vama se na interdisciplinarnan način bave razmatranjem pitanja vojvođanskog identiteta. Sociolog Jovan Komšić u svom članku podseća na misao Emila Dirkema da je pojam nacije “zaista mistična mutna ideja”. Komšić podseća i na misli Helmuta Plesnera, kada je analizirao uzroke “prekasno stigle nacije” u Rusiji, Italiji i Nemačkoj: “Tamo, dakle, gdje formalna demokracija nije tijekom stoljeća izboreni rezultat ustavnih borbi, nego manje-više uvoz, ona se nije mogla ukorijeniti u pučkoj svijesti... Tamo je najprije mogla, nakon teških potresa, uhvatiti maha diktatura, s čisto svjetovnom ideologijom... svijest da je ono narodsko pravi nositelj države i na kraju čak da je ono svrha države. Ali time parlamentarna demokracija prestaje biti interesantna”. Nesumnjivo, ovo se lako može primeniti i na “slučaj Srbija”, u uslovima kada smo nedavno izašli iz masakra i atmosferi vraćanja na “nivo neurotičnih plemena”.

Komšić pred čitaoce postavlja još nekoliko dilema u vezi sa zalaganjem da se na popisu stanovništva građanima ne samo omogući da se izjasne po „regionalnoj“ pripadnosti, nego da se prilikom statističke obrade podataka jasno

izrazi koliko se građana izjasnilo kao Vojvođani. Radi li se o pokušaju podmetanja “kukavičjeg jajeta” u kulturološko i državno-administrativno “gnezdo” srpske nacije? Da li je to “trojanski konj” pred našom identitetskom “tvrđavom duše”, odnosno još jedna “separatistička ujdurma” na koju, zarad očuvanja državnog suvereniteta i jedinstva “srpskog sveta”, valja promptno reagovati, iz svih “artiljerijskih oruđa” i radionica nacionalne misli i reči? Ili je možda samo reč o vapjućoj potrebi i nedovoljno jasno artikulisanom načinu da se odbrani atribut ljudskosti u atmosferi “identitetske razularenosti”.

Vojvođanski akademik Komšić podseća i da Vasa Stajić u tekstu “Dole sa šovinizmom” ne pristaje na etnički ekskluzivno prisvajanje Vojvodine. Kao i na misli francuskog akademika libanskog porekla Amina Malufa da se izlaz iz današnjeg ćorsokaka i trasiranje “puta humane slobode” nalazi u hitnom, posve drugačijem načinu sagledavanja pojma identiteta: u sferi ideja, prevashodni zadatak je puna diskreditacija i napuštanje “plemenske koncepcije identiteta”.

I u šta se, uopšte, danas pretvorio koncept multikulturalizma? Posle par decenija uočili smo da smo namerom da olakšamo integrisanje manjine, nezgrapnim priznanjem njihove autonomije, te zajednice zapravo, rečima Malufa, “zatvorili u geto iz koga ona više ne uspevaju da izađu”. I to nam zvuči poznato i primenljivo na Vojvodinu. Naročito ako imamo u vidu da su se nacionalisti zdušno potrudili da zatamne i diskredituju svaku vrednost mešovitih identiteta, koji su se sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka naročito oplemenili u gradskim sredinama multinacionalne Vojvodine.

Ali, dodaje Komšić, pokazalo se da u svesti Vojvođana nije baš tako lako devalvirati značaj institucionalno-kulturološkog, antifašističkog nasleđa socijalističke autonomije i postignuća njenih komuna pa tako i danas opstojavaju odblesci ranijih politika multikulturalizma i “obrazovanja za građanstvo”. Valja znati da mudrost nije u pronalsku dobrog pastira, već u tome da prestanemo biti ovce, poentira profesor Komšić u svom nadahnutom članku.

Kristina Rac sa Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u svom članku bavi se pitanjem identiteta nacionalne zajednice vojvođanskih Mađara, sa akcentom na akutni problem emigracije. Prema njenim rečima, veličina ovog talasa emigracije je tabu tema za vojvođanski mađarski politički establišment iz više razloga, počevši od jednostavnog nesuočavanja sa realnošću do kompleksnijih razloga.

Međutim, dodaje ona, važno je definisati šta podrazumeva vojvođanski identitet koji je privukao toliku pažnju: da li je reč o subnacionalnom ili nadnacionalnom konceptu. Takođe, primećuje, bitno pitanje odnosa moći je da li vojvođanski identitet razumemo kao većinski ili manjinski. U slučaju vojvođanskih Mađara, smatra Kristina Rac, vojvođanski identitet je za njih važan kao kategorija koja ih razlikuje ne samo od većinske populacije u Srbiji, nego i od većinske populacije u Mađarskoj.

„Međutim, za razliku od naprimer šumadijskog ili mačvanskog identiteta, vojvođanski identitet ima i element koji ne podrazumeva nužno pripadanje većinskoj nacionalnoj grupi, ili bar ne sasvim. U tome je bliži jugoslovenskom identitetu, koji je postojao kao mogućnost u popisima stanovništva, i koji su mahom birali ljudi iz nacionalno mešovitih brakova, odnosno oni koji su prvenstvo dali neetničkom ili multietničkom društvu, oni koji se nisu pronašli, odnosno ne pronalaze ni u jednoj etničkoj kategoriji. Taj element vojvođanskog identiteta koji, za razliku od lako svarljivog i površno shvaćenog folklornog multikulturalizma koji najbolje ilustruju festivali na kojima svaka etnička grupa predstavlja 'svoj' ples, i koji bi se, na tragu Radtkeovog tzv. kulinarno-ciničnog modela multikulturalizma mogao nazvati 'paprikaš multikulturalizmom', ima politički potencijal da postane nadnacionalni i zbog toga je opasan po paradigmu jedna država – jedna nacija“, navodi Kristina Rac.

O mogućim vezama između potrebe da se građani izjasne kao Jugosloveni ili kao Vojvođani, u svom članku govori i profesor novosadskog Prirodno-matematičkog fakulteta Lazar Lazić. On primećuje da je interesantan profil stanovništva koje se izjašnjavalo kao Jugosloveni: prosečna starost bila je 20,9 godina, nepismenih je bilo 3,4 odsto, onih sa visokom stručnom spremom 10 odsto, dok su tri četvrtine bili iz redova gradskog stanovništva. „Proizlazi da je stanovništvo koje se deklariralo kao Jugosloveni, u proseku, obrazovano i mlado gradsko stanovništvo. Prema rezultatima jednog istraživanja iz 1987. godine, 15 odsto jugoslovenske omladine je izabralo jugoslovenski identitet, dok su 36 odsto pokazali sklonost' prema jugoslovenskom identitetu (Sell, 2002) - dakle polovina omladine“, navodi Lazić. On dodaje da statističke analize popisa stanovništva koji su organizovani nakon ubistva Jugoslavije pokazuju da je moguće povući korelaciju između Jugoslovena i Vojvođana.

Lazić navodi da veliko povećanje broja stanovnika koji ne žele da se izjasne ili su nacionalno neopredeljeni, ili su regionalno opredeljeni (ukupno ih je bilo 109.585 na popisu 2011) i njihov značajan udeo u ukupnom stanovništvu (5,67 odsto), kao i značajan pad broja Jugoslovena (manje ih je za 162.119) u istom periodu, govori nam o mogućoj vezi između ove dve grupe stanovništva. U trenucima popisa 1991. i 2002. godine, one opštine koje 1991. godine imaju veliki udeo Jugoslovena u svom stanovništvu, 2002. godine imaju najveće procenete neizjašnjenih i neopredeljenih. Ovakav trend se potvrdio i na popisu 2011. godine, što važi i za izjašnjene po regionalnoj pripadnosti, za isti period (1991-2011). Isto se može zapaziti u anketnom istraživanju iz 2003, gde rezultati pokazuju rast osećaja pripadnosti, odnosno identifikacije sa pokrajinom Vojvodinom, navodi on.

Lazićeva koleginica sa istog fakulteta Daniela Arsenović podseća da, prema definiciji Ujedinjenih nacija, etnička pripadnost počiva na zajedničkom razumevanju istorije, teritorijalnog porekla, određenih kulturnih obeležja kao što su jezik, religija, specifični običaji i način života etničke grupe. Na sličan način

etničku pripadnost definišu i dokumenta Evropske komisije. Kompleksnost razumevanja etničke pripadnosti nametnula su i različita tumačenja samog pojma, zbog čega ne postoji jedinstvena opšteprihvaćena definicija etničke grupe. „Etničke karakteristike zbog svoje subjektivne dimenzije mogu biti politički osetljive, a svako izjašnjavanje o etničkoj pripadnosti je na neki način politički izraz“, navodi ona.

Smiljana Milinkov, profesorica novinarstva, podseća da se određeni identitet stiče rođenjem ili pripadnošću nekoj grupi, a definišu ga i pojedina opredeljenja, afiniteti ili orijentacija osobe. Međutim, ona ističe da svaki identitet kroz vreme može biti promenljiv, ali i višestruk. „Etnicitet je zadat samo utoliko što nijedan pojedinac/pojedinka ne može da bira u okviru koje etničke zajednice će biti rođen/a, ali je isto tako promenljiv (kao i druge vrste identiteta), jer na svakome od nas je da možemo da odlučimo da li će etnička pripadnost biti deo našeg identiteta i, ukoliko da, u kojoj meri“, navodi ona.

Kako dodaje, Vojvodina joj deluje kao da je sastavljena od ostrvaca sačinjenih ili od većinske ili drugih etničkih zajednica čija vidljivost zavisi od brojnosti, snage i moći matične države i povezanosti sa vladajućim političkim partijama. Odnosno, kao da je sastavljena od zajednica koje žive neke paralelne živote umesto suživota. Pa se tako gotovo identičan princip primenjuje i u medijima koji izveštavaju na većinskom ili na nekom od jezika nacionalnih zajednica koji žive u Vojvodini, jer su fokusirani samo na određen krug ljudi koje povezuje ista etnička pripadnost. „Čini se da je parcijalizacija i isključivost Drugih i Drugaćijih sistemski produkt jer je tako jednostavnije probleme pojedinaca i različitih društvenih grupa suštinski zanemarivati“, zaključuje Smiljana Milinkov.

Advokat Dragomir Jankov podseća da je Vojvodina danas i zvanično nedovoljno razvijen region unutar Srbije, a potom nas provodi kroz ekonomsku istoriju pokrajine čiji je rezultat od 1918. godine do danas više nego poražavajući, uz retke svetle tzrenutke, poput onog najsvetlijeg, kada je Vojvodina imala punu autonomiju garantovanu sopstvenim ustavom u periodu od 1974. do 1988. godine. U periodu između dva svetska rata, kao i u periodu nakon jogurt revolucije, Jankov primećuje da je Vojvodina imala status „unutrašnje kolonije“ i da ga ima i danas.

Očito je, smatra Jankov, da je težnja centralističkih vlasti u Beogradu da se ekonomskom inferiornošću zapečati i politička inferiornost Vojvodine. „Za održivost ovakvog nametnutog stanja potrebno je stvoriti masu građana bez ponosa i samopouzdanja, inferiornu, potuljenu, trpeljivu i ropsku. Lišenu svesti o sopstvenom identitetu, posebno vojvođanskom identitetu, kao identitetu uspešne i prosperitetne regije. Zadatak Vojvodine je da finansira Srbiju, sve njene stvarne potrebe, ludosti i promašaje i dakako piramidu korupcije, zatim, Srbe sa Kosova pa i Republiku Srpsku, bez pitanja i saglasnosti građana Vojvodine o meri i svrsi onog što joj se oduzima. Da bude i ostane drugorazredni region Srbije, lišen političkog subjektiviteta, koji se sa namenjenom ulogom

i stanjem trajno miri. Pokorena Vojvodina mora biti i pokorna. Vojvođanska drugost oblikovana je i priznata na ovaj poseban, negativan način. Vojvođanski identitet kreira se kao identitet gubitnika bez nade i volje za pobunom”, piše Jankov.

Istoričar Milivoj Bešlin u svom članku čitaocima nudi istorijski pregled nastanka i razvoja ideje vojvođanske autonomije kroz vekove: od Majske skupštine iz revolucionarne 1848. godine, preko antifašističke borbe i socijalističke revolucije u Drugom svetskom ratu, do današnjih dana. „Majska skupština iz 1848. godine biće osnov za stremljenja vojvođanskog liberalnog građanstva u jugoslovenskoj fazi odbrane prava na samoupravu, za više ne kao srpsku, već nadnacionalnu autonomiju Vojvodine“, navodi Bešlin.

On iznosi različite zanimljive istorijske detalje, među kojima je i onaj iz 1932. godine, kada je prvak somborskih radikala Lalošević mračno predstavio decenijski bilans Vojvodine u Jugoslaviji, rekavši da je u vreme ulaska u novu državu ona bila „bogata, sređena, krcato puna i napredna ... i privredno i kulturno i društveno“. Aktuelnu situaciju u Vojvodini opisao je kao „isceđeni limun“, jer je bila „upropašćena, razrivena, privredno dovedena do prosjačkog štapa“. Ključne uzroke siromašenja i devastacije Vojvodine on je identifikovao u poreskoj nejednakosti i opterećenosti Vojvodine, uništenju opštinskih samouprava, administrativnoj neuređenosti, korumpiranom i nekompetentnom činovništvu koje je „dovedeno sa strane“. Na tom skupu doneta je poznata Somborska rezolucija koja je zahtevala da se „neodložno sprovede u život načelo: Vojvodina Vojvođanima, s istim onakvim pravima kakva će uživati i druge pokrajine i s istim onakvim upravnim sistemom kakav će biti uveden u druge pokrajine.“ Dalje je traženo da položaji u državnoj upravi na teritoriji Vojvodine budu popunjeni Vojvođanima, kao i da građani Vojvodine imaju svoje reprezentativne predstavnike u Vladi i u svim državnim institucijama u Beogradu. Zvuči poznato?

Bešlin podseća da je donošenjem Ustava socijalističke Jugoslavije iz 1974. godine a potom i vojvođanskim prvim i zasad jedinim ustavom pokrajina imala garantovanu zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, pravo na imovinu i raspolaganje vlastitim prihodima. Ovi preduslovi otvorili su, podseća autor, period istorijski neuporedivog ekonomskog razvoja Vojvodine.

Taj period, međutim, zaustavljen je jogurt revolucijom: novi pokrajinski kadrovi, kao i do tada kosmopolitski vojvođanski mediji, preko noći su postali najgorljiviji promoteri nacionalističke politike i svakodnevnog govora mržnje. „Ne postoje egzaktni podaci, ali se procenjuje da je tokom i nakon tzv. anti-birokratske revolucije u pokrajini smenjeno oko 40.000 političkih funkcionera, visokih državnih činovnika, šefova policije, sudija, direktora zdravstvenih, kulturnih, prosvetnih, naučnih i informativnih centara“, podseća Bešlin na ova dramatična vremena, koja su sistematski gurnuta u zaborav, baš kao i činjenica da je upravo Vojvodina bila prva žrtva Miloševićeve pogubne politike.

Sve u svemu, zaključuje Bešlin, „ideologija nacionalizma kao dominantna legitimacijska matrica u Srbiji, s nacijom kao organskom kategorijom, nikad se nije pomirila sa autonomijom Vojvodine, smatrajući je separatizmom i cepanjem jedinstva nacije, ne birajući sredstva u zatiranju njene autonomije i identitetskih karakteristika“.

I za kraj, nešto lično. Naš sin je išao u šesti razred osnovne škole i jednog dana nam je ispričao da ih je razrednica zamolila da se na času izjasne po nacionalnoj pripadnosti, jer je „stiglo nešto iz ministarstva, što hitno treba da se popuni“.

„Neka podigne ruku ko je Srbin“, kazala je. Jedino je Davidova ruka ostala spuštena.

„Davide, kako se ti izjašnjavaš?“, pitala je.

„Nastavnice, ako mogu, ja bih da se izjasnim kao Vojvođanin“, rekao je dečak od 12 godina.

„Ne možeš“, odbrusila je razrednica.

„Dobro, onda pišite da sam neopredeljen“, rekao je dečak.

Možete samo naslutiti količinu besa koju smo kao roditelji osetili zbog ovakvog postupka, kao i razgovor koji sam nakon toga imao s razrednicom: da nije pedagoški već je potpuno skandalozno da pita decu uzrasta od 12-13 godina šta su po nacionalnosti. I da ih pita tako da treba da se izjasne javnim podizanjem ruku. I sve to u multietničkoj sredini, koja u sebi nosi još uvek sveže ratne i poratne traume.

Dakle, nastavnici, možemo li da se izjasnimo kao Vojvođani ili ne?

NOVI PRILOG IDENTITETSKOJ KAKOFONIJI, ILI, GRAĐANSKA ODBRANA LJUDSKOSTI

– kompleksni empirijsko-teorijski izazovi afirmacije vojvođanskog identiteta
kao specifičnog slučaja “nacionalnosti” –

Jovan Komšić*

Sažetak

Tragom stanovišta o dva načina zamišljanja nacije: a) po kulturi (Kulturnation; etno-nacija), ili b) po državi (Staatsnation; nacija volje; politička nacija), a u svetlu destruktivnih učinaka tranzicione izgradnje nacije-države, po meri plemenskog konstrukta identiteta, autor posvećuje pažnju ključnim protivrečjima samoodređenja i teškoćama stvaranja demokratske (građanske) nacije. U potrazi za mogućnostima da se, posredstvom takmičarski održivog sistema uzajamnih garancija i sigurnosti na političkoj sceni Srbije, ozbilje univerzalni (nad-etnički) standardi ljudskosti i institucionalnog priznanja vojvođanskog, multikulturalnog-interkulturalnog građanstva, afirmisana je teza da, umesto konfuzija oko statističke kategorizacije nove (nacionalne) granice, “veštinu mogućeg” valja potražiti na platformi kredibilnijih, konsekvantnije osmišljenih reformskih inicijativa, po meri EU prakse regionalizacije i upravljanja na više nivoa.

Ključne reči: čovek; građanin; nacionalnost; vojvođanski identitet; etnonacionalizam; demokratska nacija; multikulturalno građanstvo; evro-regionalizam; popis; Srbija.

Teorijsko “sređivanje” identiteta i zbiljnosti nacije

“Pojam nacije (je) zaista mistična mutna ideja”, zapisao je svojevremeno velikan francuske i evropske sociološke misli, Emil Dirkem (*Émile Durkheim*) (prema: Шнапер1996: 22). Ni čitav vek kasnije, pogled se nije razbistrio, pa Hobsbaum (*Eric J. Hobsbawm*) i dalje govori o “gustini magle koja okružuje pitanja o nacionalnoj svesti” (Hobsbaum 1996: 90, 191). Od ovog uvida ne odudara ni stanovište da su nacije “varke emocija” (Vinsent 1995: 320-323). Ne mali broj istra-

* Redovni profesor u penziji, Univerzitet u Novom Sadu

živača svodi ih na plod strastvenog zamišljanja “kolevke”, “srodstva”, “toplog ognjišta” i sigurnog “dvorišta” našeg primarnog i nepromenljivog identiteta. Sve to, u uslovima iskorenjivanja ljudi iz nasleđenih struktura zajednice, primerenog masovnim, industrijskim društvima (Tenies 1969: 184-193; Gidens 1998: 13-37), uključuje potrebu države za “građanskom religijom” (“patriotizam”) (Hobsbaum 1996: 97; Hobsbom 2011: 391-392; Anderson 1998: 17; Gerc 1998, Tom 1: 349-351; Smit 1998: 68-71; Sloterdajk 2001: 45; Eriksen 2004: 185-188).

Dakako, kad su posredi relevantni pokušaji modernog filozofskog i naučnog objašnjenja, nezaobilazna su Marksova (*Karl Marx*) nastojanja “... da se religiozna i politička pitanja donesu u samosvojnem ljudskom obliku... pomoću analize mistične, samoj sebi nejasne svijesti” (Marx 1953: 39-40). I potonja Veberova (*Max Weber*) razmatranja vrlo složenog, milenijumskog procesa *oslobađanja sveta od začaranosti* (Weber 1989: 264) nude pouzdan teorijski kompas. Posebno je instruktivno vrlo nijansirano objašnjenje zašto, proporcionalno opštosti i širenju *kulturnog značenja* analiziranog problema, raste uloga i uticaj “najviših osobnih aksioma verovanja i vrednosnih ideja” uslovljenih interesom, pa zbog toga izostaju jasni, iskustveno utemeljeni i valjani odgovori (Weber 1989: 25-28, 48).¹

Štaviše, izoštravajući ovu tvrdnju, na drugom mestu svoje “Metodologije društvenih nauka”, Veber upozorava: “Upotreba neizdiferenciranih kolektivnih pojmova s kojima radi svagdašnji jezik vazda je plašt za nejasnoće mišljenja i htijenja, često dovoljno oruđe sumnjivih iznenađenja, odnosno uvijek sredstvo sprečavanja razvoja ispravnog postavljanja problema” (Weber 1989: 82). Sledstveno i Aron (*Raymond Aron*) zapaža da, ako smo nepažljivi, onda našim mislima o kulturnim fenomenima pretila opasnost da postanu mitološka bića, koja su izgubila vezu sa činjenicama, ljudima, ustanovama, značenjima imantnim ponašanjima i strukturama, pa “istorija postaje poprište grandioznih borbi između Ideja” (Aron 1998: 21).

Ipak, danas ćemo u fondu društvenih nauka naći sasvim dovoljno stručnih pojmova i pouzdano merenih društvenih činjenica, koje ne zapostavljaju pomenute veze i ne mešaju sheme sa stvarnošću. Jedna od takvih jeste Gellnerova (*Ernest Gellner*) studija o nacijama i nacionalizmu, sa konsekventnom argumentacijom teze da nacija ne stvara nacionalizam, već obrnuto, nacionalizam stvara naciju (Гелнер 1997: 83). Pored toga što citira Gellnerov zaključak da “nacionalizam nije buđenje nacija do samosvijesti: on *izmišlja* nacije tamo gdje one ne postoje”, drugi znalac ovog modernog, dinamičkog, raznovrsnog i globalno rasprostranjenog fenomena, Anderson (*Benedict Anderson*), precizi-

¹ Na tom tragu, Gerc (*Clifford Geertz*) tretira pojam kulture kao semiotički problem: “Verujući zajedno sa Maksom Veberom, da je čovek životinja zapletena u mreže značenja koje je sam ispleo, kulturu vidim kao te mreže, a analizu kulture, prema tome, ne kao eksperimentalnu nauku u potrazi za zakonom, već kao interpretativnu nauku u potrazi za značenjem” (Gerc 1998, Tom 1: 11.).

ra značenjsko polje termina “izmišljanje”, pa umesto asocijacije na “izmišljotine” i “lažnosti”, nudi koncept “zamišljanja” i “stvaranja”. Insistira naime na stanovištu da “zajednice valja razlikovati ne po njihovoj lažnosti ili istinitosti, već po načinu na koji su zamišljene” (Anderson 1998: 17-19; Up. Dženkins 2001: 291; Beler 2002: 45-49; Eriksen 2004: 173-174; Bilefeld 1998: 150).

Filozofski pristupajući problemu samorefleksije zajednice, Tejlor (*Charles Taylor*) raspravlja o društvenoj ukorenjenosti i kazuje da ona “... delom predstavlja stvar *identiteta*. Sa stanovišta svesti o sebi, to znači da naše ‘ja’ sebe ne može da zamisli izvan određene sredine” (Tejlor 2011: 155-156; italik J. K.). Zato u “Izvorima sopstva” upućuje na “horizont unutar koga ljudi žive svoje duhovne živote” (Tejlor 2008: 35-36; Up. Kuper: 474-477). Sve u svemu, s obzirom da je dvoipomilenijumski period - od petog veka pre nove ere i Velike generacije Atinjana (Popper 1993, Tom 1: 226, 241-246) - moguće označiti kao period započete, pa dugo-dugo odlagane, nažalost, i dan-danas ometane velike transformacije *od tribalizma ka humanizmu*, tada i Tejlorovu misao o nastanku modernog čoveka i građanina,² posredstvom “Velikog obeskorenjivanja”, možemo shvatiti kao prilog pomenutom razmađijavanju začaranog sveta (Weber 1989: 264-281).

To znači da pri pokušaju objašnjenja enigmatičnih tokova društvenog identifikovanja, sa nesumnjivim primatom individualnog u zapadnoj kulturi, nije preporučljivo da se zanemari Tejlorova teza da se revolucija u našem razumevanju modernog poretka ne može svesti na *puko* preobraženje u stilu: “stari horizonti su se izgubili i dogoreli, i nastala je suštinska svest o sebi samima, kao o pojedincima”. Naprotiv, “biti pojedinac ne znači biti Robinzon Kruso, već biti *na određen način postavljen među druge ljude*”, precizira filozof, da bi magistralnu putanju čovekovog interaktivnog ansambliranja predstavio ovako:

“Mi, nasuprot tome, zastupamo tezu prema kojoj je naše prvo samorazumevanje bilo duboko ukorenjeno u društvu. Naš suštinski identitet zasniva se na tome što smo otac, sin ili član plemena. Tek smo kasnije počeli sebe prvo da doživljavamo kao pojedince. Ovo nije bila revolucija u našem neutralnom shvatanju sebe samih, već je uključivalo duboku promenu u našem moralnom svetu što se uvek dešava prilikom promena identiteta” (Tejlor 2011: 163).

Praveći potom razliku između formalnog i materijalnog društvenog ukorenjivanja, čemu odgovaraju opisani aspekti, Tejlor kaže:

² Relevantan filozofski pristup pojmovnoj diferenciji „čoveka“ i „građanina“ moderne epohe nudi Marks u ranom spisu: „K Židovskom pitanju“ (Marx 1953, 56-65). Uz to, iz brojnih antropoloških nalaza o uticaju kulture na pojam čoveka i “sretanje sa ljudskošću”, valja izdvojiti Gercovo stanovište da “Biti čovek znači biti individualan, a to postajemo upravljajući se prema kulturnim obrascima, istorijski stvorenim sistemima značenja u okviru kojih dajemo formu, red, smisao i usmerenje svojim životima” (Gerc 1998, Tom 1: 72-73).

“Na prvom nivou uvek smo društveno ukorenjeni; svoj identitet stičemo kroz dijalog i upućivanje u određeni jezik. Ali na nivou sadržaja moramo naučiti da budemo pojedinac, da imamo sopstveno mišljenje, da izgradimo sopstveni odnos prema Bogu, da doživimo sopstvenu konverziju” (Tejlor 2011: 163).³

Inače, rekonstruišući tokove nastanka i razvoja jezičkog nacionalizma (Komšić 2006: 256-278), Anderson za evropski, kao i druge slučajeve kaže: “Ono što je u pozitivnom smislu omogućilo zamišljanje novih zajednica bila je dijelom nehotična, ali burna interakcija između sistema proizvodnje i proizvodnih odnosa (kapitalizma), tehnologije komunikacija (tiska), te neumitne raznovrsnosti ljudskih jezika” (Anderson 1998: 49).

Iz tog sinergijskog kompleta, Hobsbaum izdvaja najbitniji činilac modernog nacionalizma: “Sve u svemu, problem moći, statusa, politike i ideologije, a ne komunikacije ili čak kulture, leži u srcu jezičkog nacionalizma” (Hobsbaum 1996: 125). Na tom tragu - *moći i politike*, autoritarnog ili, pak, demokratskog tipa - konkretno promišljanje emancipacije individue ne može a da ne “zagazi” u identitetsku „močvaru” naše re-tradicionalizovane stvarnosti, koja ne mari za činjenicu da su ljudska prava, pored ostalog, i “cena borbe protiv slučaja rođenja i protiv privilegija” (B. Bauer, prema: Marx 1953: 56-57). Ima, stoga, smisla proveriti šta o tim mukotrpnim, isprekidanim preobražajima i današnjim, vrlo neizvesnim perspektivama kaže i jedan ugledni filozof sa ovih, doskora, domaćih prostora.

Tako, u knjizi “Nacionalizam ili demokracija”, napominjući da novonastale političko-državne zajednice na post-jugoslovenskim prostorima započinjnu proces sopstvenog građansko-demokratskog oblikovanja, Milan Kangrga detektuje zabrinjavajuće blokade. Budući da su ova društva “... još uvijek tek ‘na putu’ izlaska iz svojih plemenskih oblika”, on naročito štetno dejstvo na demokratsku arhitektoniku i kulturološku strukturu prepoznaje u (etno)nacionalizaciji ideološkog i ukupnog javno-mnenjskog diskursa.

“Kada pak nacionalnost postane ideološko oružje i sredstvo vladanja u rukama određenih društvenih grupa ili pojedinaca, onda je to najbolji znak da tu prestaje politika i političko nadmetanje... nacionalnost kao slogan nema čak ni elementarne potrebe za isticanjem bilo kakvog *političkog programa*”, kaže Kangrga i dodaje da je reč o proizvodnji “politički besmislene *apstrakci-*

³ Slično piše i Dženkins (*Richard Jenkins*), kad objašnjava značaj konteksta za sticanje pojedinčevog osećaja etničke pripadnosti u ranoj fazi primarne socijalizacije i internalizacije etniciteta kroz jezik, religiju, neverbalno ponašanje i slično: „U ovoj fazi razvoja stiču se primarni, duboko usađeni društveni identiteti sopstvenosti (*selfhood*), roda (pola) i ljudskosti... U tom smislu, identitet je aspekt emotivnog i psihološkog sklopa pojedinaca; on je, sledstveno tome, nerazdvojan od očuvanja ličnog integriteta i sigurnosti, i može biti izuzetno otporan na promenu“ (Dženkins 2001: 84).

je”, koja “... nema svog predmeta... ne pogađa nikoga i ništa određeno” (Kangrga 2002: 168-172).

Međutim, koliko god, u svetlu inicijative za statističko-administrativnim priznavanjem vojvođanske nacionalnosti, mogli (i morali) govoriti o ponudi jedne, očito nejasne apstrakcije, evidentno je da je neke takav predlog itekako i vrlo određeno pogodio.⁴ To, pored ostalog, potvrđuje dve teorijsko-empirijski verifikovane činjenice. Jedna je da svaki pokušaj identifikovanja podrazumeva kontakt, a ne izolaciju (Eriksen 2004: 66, 135), dok je druga vezana za paradokse i skoro nesavladive teškoće dijaloga u atmosferi identitetske isključivosti, što legitimije aktuelnu konstelaciju moći.⁵

Naime, premda uglavnom žučne reakcije nose pečat pojedinačnih aktera ili kolektivnih adresa u strukturama savremenog (post-plemenskog) društva, ne mogu da se otmem utisku da sa kulturološkim ishodištima takve uznemirenosti adekvatno “komunicira” upravo pomenuto Kangrgino stanovište o snažnim recidivima tribalne misli i osećajnosti, te da su zato i dalje “u igri” neke stare i vrlo velike nedoumice.

Jedna od takvih je sumnja da u ovom i sličnim slučajevima razum i oslanjanje na komparativna politička iskustva, kao i na dostignuća društvene nauke, uopšte mogu biti korisni u otklanjanju zbrke koja nastaje sa vrlo naglašenom frekvencijom pojma “nacionalnost”? U kontingentni korpus ljudske spoznaje i civilizacijskog zrenja svakako spada i pitanje: Zašto je život ove kategorije samorazumevanja, potrage za smislom, pripadnošću, priznanjem i dostojanstvom neizbežno uključen u sve najveće vrtloge moderne političke istorije?

Nesporno je da viševjekovna (počev od 17 veka) uzbudljiva povest modernosti (Gidens 1998) jednom svojom stranom svedoči o velikim preokretima, svekolikom napretku razuma, masovnim oduševljenjima i magnetizmu integrativnih poredaka građanske slobode i konstitucionalne demokratije novih “političkih nacija” (Hobsbaum 1996: 48-51, 100-101; Eriksen 2004: 180-185). No, drugu stranu ovog “prelaza u ljudski svet demokratije” - u pravcu ljudske emancipacije od okolnosti koje, kako rani Marks piše, čoveka svode na ćutlji-

⁴ NACIONALNOST: VOJVOĐANIN?! Kako je zahtev dela stranaka iz severne pokrajine podigao buru. Dok ih ministarka Čomić PODRŽAVA, većina smatra da je predlog “ANTISRP-SKI”; <https://www.blic.rs/vesti/politika/nacionalnost-vojvodjanin-kako-je-zahtev-dela-stranaka-iz-severne-pokrajine-podigao/lewc95c>; preuzeto 19.11.2021.; VOJVOĐANIN KAO NACIONALNOST: Da nije opasno bilo bi smešno! Ko su ljudi sa kojima želi da debatuje Gordana Čomić; <https://time.rs/c/38174dd62f/vojvodjanska-nacija-po-obrascu-iz-komunizma-regionalna-pripadnost-ne-moze-bit-i-zamena-za-nacionalnu.html>; preuzeto 19.11.2021.

⁵ S obzirom da „bez kategorizacije, nema socijalizovanih pojedinaca“, Dženkins u modelima društvenog konstruisanja etniciteta raspoznaje središnji značaj pitanja moći, prinude, kao i otpora. U tom kontekstu kaže: „Staviti Druge tamo gde im je mesto neminovno znači pretendovati na neko mesto za nas same (i obrnuto)“ (Dženkins 2001: 286). Uz to, Eriksen (*Thomas Hylland Eriksen*) zaključuje da „... ideolozi uvek biraju i reinterpetiraju one aspekte kulture i istorije koji mogu da legitimišu određenu konstelaciju moći“ (Eriksen 2004: 112, 200-203).

ve sluge, nalik na “neme i pognute ovce koje se pokoravaju trбуhu”⁶ - odlikuje činjenica da modernizacija nije isto što i modernitet (Turen 2011).⁷ Prinudena je da koristi i prerađuje materijal prethodnih društvenih formacija, pa tako, na toj putanji od plemenske zajednice do društva i moderne nacije, ne izostaju ni politički igrokazi sa “starinski raskošnom odećom”, nasleđenim znamenjima i mitologizovanim strukturama “kulture nacije” (Anderson 1998: 151-153).

Da, u tom kontekstu, stara Majneke-ova (*Friedrich Meinecke*) podela (1908) - na *Kulturnation; passiver Volkheit* (“nacija po kulturi”; “pasivna kulturna zajednica”), s jedne strane, i *Staatsnation* (“nacija po državi”; “aktivna, samoopredeljujuća politička nacija”; “nacija volje”), s druge strane (Smit 1998: 22) - može baciti više svetla na zamučene sadržaje nacionalnog fenomena, pokazuje mnoge autorske analize.⁸

Posve uočljivu, paradoksalnu konstrukciju nacije, kao “apsolutno novovrhnog fenomena moderne”, izvedenog na temeljima odavno postojeće etničke “sirovine”, savremeni nemački istoričar Veler (*Hans-Ulrich Wehler*) naziva “promućurnim trikom nacionalizma” da etničku prošlost uverljivo preobrazi u nacionalnu prošlost, sa dugotrajnim kontinuitetom tradicije. A za drugi paradoks, koji Veler nalazi u težnji da, istovremeno sa insistiranjem na “dubokim korenima”, “svetosti” i “jedinstvenosti” svog uobličjenja, nacionalizam bude priznat i kao univerzalni princip (Beler 2002: 46-47), Čarls Tejlor primećuje da kulturološki partikular-

⁶ *Muta pecora, prona et ventri obedientia*; Tako Marks, naglašavajući imperativ „bezobzirne kritike svega postojećeg”; „potpunog iznošenja na videlo“ starog sveta i pozitivne izgradnje novog, „ljudskog sveta demokratije“, u *Pismima Rugeu* (1843), opisuje socijalno-psihološku bazu „države slugu“ (Marx 1953: 35-37).

⁷ Turen (*Alain Touraine*) upućuje na dva principa moderniteta. To su: 1) *verovanje u razum* i *racionalno delovanje* i 2) *priznavanje prava pojedinca*, odnosno univerzalistički pristup jednakim pravima, bez obzira na ekonomske, socijalne i političke attribute. Zato, zaključuje da „modernizacija bilo koje vrste nije neophodan i dovoljan uslov za postizanje moderniteta... Nikada se novo ne pravi u potpunosti od novoga, uvek se koristi i nešto staro. Modernitet je kreacija koja prevazilazi sva ova polja primene... a to je reinterpretacija premoderne... Ideja moderniteta ... nosi u sebi jednu tenziju koja se ne može prevazići između, s jedne strane, razuma i prava pojedinca i, s druge strane, kolektivnog interesa“ (Turen 2011: 77-85).

⁸ Analizirajući uzroke “prekasno stigle nacije” u Rusiji, Italiji i Nemačkoj, Plesner (*Helmuth Plessner*) piše: “Tamo, dakle, gdje formalna demokracija nije tijekom stoljeća izborni rezultat ustavnih borbi, nego manje više uvoz, ona se nije mogla ukorijeniti u pučkoj svijesti... Tamo je najprije mogla, nakon teških potresa, uhvatiti maha diktatura, s čisto svjetovnom ideologijom... svijest da je ono narodsko pravi nositelj države i na kraju čak da je ono svrha države. Ali time parlamentarna demokracija prestaje biti interesantna” (Plessner 1997: 63-65); Šnaper (*Dominique Schnapper*) u tom smislu razlikuje “nemački tip” nacije, koji insistira mnogo više na etničkim vezama nego na stvaranju političkog društva, s jedne strane, i “američko-francuski tip”, s druge strane, koji u temelj zajedničkog života postavlja političko društvo i građanstvo (Šnaper 1997: 229; Up. Smit 1998: 22-28, 252); Bilefeld (*Ulrich Bielefeld*) piše ovako: „Postalo je jasno da je i samo suprostavljanje nacije po državi i nacije po kulturi bilo i ostalo sastavni deo prinudne nacionalne diferencijacije, to jest da je razlikovanje deo onog konteksta čijim se objašnjenjem shvata. Nije zanimljiva samo istorija, nego i ‘put u istoriju’“ (Bilefeld 1998: 285).

noj komunikativnoj praksi ugovorne “nacije volje” (Bilefeld 1998: 54-59, 71), doista “... ne pripadaju svi građani”. Ipak, za ovakve slučajeve nastanka najviše i najsnažnije integrativne instance političkih zajednica i civilnih društava Zapada - što kako Marks i Engels pišu, prema spolja moraju isticati nacionalnost, a iznutra se moraju organizovati kao država (Marx-Engels 1953: 303) - Tejlor kaže da “... pitanje žrtvovanja univerzalnosti na oltar nacije se ne postavlja. Jer to bi bila izdaja identiteta” (Tejlor 2000: 256).

Nasuprot ovom standardu “*demokratske nacije*”,⁹ dvadeseti vek, kao i početak ovog veka, naročito u periodima kriza i reverzivnih, antidemokratskih talasa (Huntington 2004: 23-25), pokazuju da srednje-evropske i istočne varijacije kolektivnog oslobođenja i suverenizacije siromašnih i zakasnelih *Kulturturnation* (Plessner 1997: 7-66; Hobsbaum 1996: 115-147; Bilefeld 1998: 56-57; Гелнер 1997: 142-143; Kuzio 2002: 20-39), umesto izgradnje otvorenih društava, punom implementacijom svih generacija ljudskih sloboda i prava, ne retko porađaju veoma problematičnu, lako zapaljivu socijalno-političku mešavinu (Ofe 1997: 328-331).

Ako ne mora uvek biti reč o “istorijskom omletu”, sačinjenom od neuobičajenog broja razbijenih jaja (Гелнер 1997: 143), ili, pak, o “regresiji ka napred”, posredstvom masakra i vraćanja na “nivo neurotičnih plemena”, što “psihodinamički odgovara nekoj vrsti entuzijazma bandi” (Sloterdajk 2001: 46-47), takva društvena supstanca po pravilu je satkana od nanosa neliberalnih politika zarobljene države i društva, sputane i deformisane javnosti, zatamnjenih poligona autoritarno-totalitarne dominacije interesa najmoćnijih društvenih aktera, ciničnih, nacionalističkih, povremeno i (proto)nacističkih manipulacija masovnim strahovima, požarima strasti, provalama međunacionalnih netrpeljivosti, nasilja i sličnih manifestacija “narodne fuzije” (Бибо 1996: 46-77; Hobsbaum 1996: 207-217; Šnaper 1997: 224; Велер 2002: 43-149; Maluf 2016).

Kako bilo, svestan zaludnosti ambicije da se ogledom ovog tipa “dešifruje” kod tako univerzalne i ujedno vrlo kontroverzne pojave, pokušaću da objasnim zašto prethodno naznačene pristupe¹⁰ smatram ne samo obećavajućim kandi-

⁹ „Demokratsku naciju karakteriše i njena ambicija da *pomoću građanstva prevaziđe različite pripadnosti*: biološke, etničke, istorijske, ekonomske, socijalne, verske ili kulturne. Ona može da integriše stanovništvo putem građanstva... Nacija premašuje etničke grupe, ali ih ne ukida... stvaranje demokratske nacije (je) još nemoguće u mnogim delovima sveta. Do današnjih dana, samo je politička nacija ostvarila demokratske težnje i priznala jednakost svih ljudi“ (Šnaper 1997: 225-229).

¹⁰ Pre svega mislim na: a) Tejlorovu analizu transcendentarno nužnog postavljanja među druge ljude i *potragu za smislom* običnog života, ispunjenosti i dostojanstva unutar moralnog i identitetskog horizonta (Tejlor 2008: 30-39); b) Gelnerovu raspravu o političkim modusima stapanja volje i kulture, (Гелнер 1997: 83, 170); c) Andersonov naglasak na “*načinu zamišljanja zajednice*” (Anderson 1998), d) upozorenja Šnaperove da se sve nacionalne forme, bilo da su demokratske, autoritarne ili totalitarne, ne smeju izjednačavati, niti “... sve podjednako osuditi bez *vođenja računa o političkom režimu u kojem se pojavljuju*” (Шнапер 1996: 12; Šnaper 1997: 221); e) Smi-

datima za pouzdanije razumevanje suštine savremenog nacionalnog fenomena, već i vrlo korisnim polazištem kritičkog promišljanja pokrenutih inicijativa da se u popisnoj rubrici “nacionalnost” ponudi još jedna, vojvođanska opcija kategoričkog identiteta?

Sledi, stoga, još nekoliko dilema. Radi li se o pokušaju podmetanja “kukavičjeg jajeta” u kulturološko i državno-administrativno “gnezdo” srpske nacije? Da li je to “trojanski konj” pred našom identitetskom “tvrđavom duše” (Platon 2017: 208-209), odnosno još jedna “separatistička ujdurma” na koju, zarad očuvanja državnog suvereniteta i jedinstva “srpskog sveta”, valja promptno reagovati, iz svih “artiljerijskih oruđa” i radionica nacionalne misli i reči?

Promalja li se, zapravo, scenario još jedne epizode “balkanizacije” (Hobsbaum 1996: 40, 200; Tamir 2002: 46)¹¹ u post-jugoslovenskoj seriji netrpeljivih kolektivizama, i to upravo u momentu “nastajanja jedne nove Srbije... nacionalno i identitetski osveščene” (A. Šapić)¹²?

Ili je, umesto *reductio ad absurdum* teritorijalnog nacionalizma i fenomena “ruske babuške” (Sloterdajk 2001: 21-22; Hobsbaum 1996: 151-157; Tamir 2002: 249; Dženkins 2001: 148), možda samo reč o vapijućoj potrebi i nedovoljno jasno artikulisanom načinu da se odbrani atribut *ljudskosti*. Mislim pre svega na toleranciju, saosećanje, solidarnost i slobodu individualnog izbora - sa svim izazovima i rizicima takvog opredeljenja u atmosferi “identitetske razularenosti” u kojoj, kako upozorava Maluf, “bilo koji nosilac dve nacionalnosti potencijalno je ‘izdajnik’” i u kojoj se “varvarski pristup pitanjima identiteta” smatra “... normalnim, realističnim i ‘u skladu sa ljudskom prirodom’” (Maluf 2020: 214-220).

Najzad, moguće je, kako pretpostavljaju neki analitičari, da je posredi samo političko-marketinška “igra leptira” jedne “ocvale” vojvođanske političke ekipe, sa evidentno umanjenim vrednostima stranačkih akcija na tržištu glasova (zbog kontroverznih ekonomskih i političko-koalicionih transakcija) i čija inicijativa, zapravo, ne dobacuje do elementarnog nivoa zrele teorijsko-ideološke, javno-mnenjske artikulacije i političke delotvornosti?

tov (Anthony D. Smith) koncept nacionalnog identiteta i etničke nacije (Smit 1998: 29-30; 65-71), f) Linc-Stepanove (Juan J. Linz and Alfred Stepan) i Malufove (Amin Maalouf) analize značaja pluralnih identiteta za liberalnu demokratiju (Linc i Stepan 1998; Maluf 2016; 2020), kao i Lijphartova (Arend Lijphart) razmatranja iskustava demokratije u pluralnim društvima (Lijphart 1992; Lajphart 2003).

¹¹ Upotrebom pojma “balkanizacija”, u mnogim svetskim, političko-sociološkim rečnicima objašnjava se podsticanje nacionalističkih netrpeljivosti, te projekti i praksa mirne disolucije ili, pak, nasilnog cepanja veće, multinacionalne države, sve sa ciljem formiranja manjih, “suverenih” etno-nacionalnih celina i državnih granica, maksimalno sinhronizovanih sa teritorijalnim linijama etničkih većina; vidi: (Scruton 1996: 40-41).

¹² <https://www.danas.rs/politika/sapic-tvorac-savremene-srbije-je-aleksandar-vucic/>; preuzeto 16.10.2021.

Multikulturalno poistovećivanje sa Evropom

U kontekstu navedenih nedoumica, smatram svrsishodnim da precizira-
nje sopstvenog stanovišta započnem stavom da se do egzaktnije evidencije,
deskripcije i punijeg razumevanja vojvođanskog identiteta može dospeti samo
ako se shvati da je reč o takvoj političko-kulturnoj statici i dinamici sazrevanja
jednog segmenta demosa Srbije, kome pojam građanina nije toliko tuđ i bitno
“nerazumljiv”, kao u slučaju narodnosnih, post-plemenskih struktura, koje (p)
ostaju “*dobrovoljni objekt*” manipulacija i anti-političkih igara (Kangrga 2002:
171).

Posredi je, dakle, *evropski specifičan slučaj i relativno raspoznatljiv model osmišljavanja ljudskog i građanskog sopstva u interakcijskom okviru multikulturnalne, tolerantne i otvorene pokrajinske političke zajednice.*

Navedenom tvrdnjom oslanjam se ne samo na aktuelne fakticitete, već i na čitavo stoleće staru raspravu Vase Stajića u “Novoj Vojvodini”, u kojoj ovaj “apostol Vojvodine” i jedan od poznih učenika Dositejevih (Милицевац 1949: 124) insistira na idealu “Novog Srbina” i tolerantnog i prosvetčenog Vojvođani-
na, što ište “... da nad strastima čoveka vlada razum, da nad apetitima u druš-
tvenom životu vlada pravda, *nacionalna pravda kao deo društvene pravde*” (Милицевац 1949: 78).

U tom smislu, u tekstu “Dole sa šovinizmom”, Stajić ne pristaje na etnič-
ki ekskluzivno prisvajanje Vojvodine. Nasuprot “patriotskim lažima” i šovi-
nističkom prizivanju građanskog rata, “gadnih borbi narodnosnih, nekultur-
nih, nemoralnih”, odgovarajući na pitanje: “Šta to znači: Srpska Vojvodina”,
Stajić zapravo traga za načinom “... da zadovoljimo raznorodno stanovništvo
Vojvodine” tako što ćemo mu ostaviti “mogućnost *poistovećivanja s Evropom,*
a ne sa Balkanom” (Prema: Lebl 1963: 343).

No, budući da sam u tekstu za zbornik Vojvođanske akademija nauka i umet-
nosti (VANU), “Vasa Stajić – misao i delo”, podrobnije pisao o tome šta može-
mo naučiti iz Stajićeve političke misli (Komšić 2008: 97-114), u kontekstu savreme-
nih rasprava o zapadnom poimanju “racionalne države” i građanske “teritorijalne
nacije” (Smit 1998: 23), legitimno je razmotriti hipotezu da se u “supstanci” današ-
njeg vojvođanskog identiteta mogu razaznati konture posve specifičnog amalgama
volje, kulture i politike. Valja nam se, u tom smislu, razborito sučeliti i sa izazovom
valorizacije kako razlika, tako i određenih podudarnosti vojvođanskog kulturo-
loškog fenomena sa nekim gradivnim elementima pojma “nacionalni identitet”.
Mislim pre svega na činioce koje Smit, u svojoj poznatoj studiji, definiše kao a)
“osećanje pravne i političke zajednice”; b) “minimum uzajamnih prava i obaveza”
članova zajednice i c) “izvesnu meru zajedničkih vrednosti i tradicija” (Smit 1998:
22-25).

Uz to, na tragu stanovišta o *demokratskoj naciji*, kao “zajednici građana”
(Шнапер 1996), držim da vojvođanski identitet valja objašnjavati pre svega

posredstvom kvalitativne razlike u odnosu na primordijalni koncept nacije¹³ - kao organske, (polu)biološke, sudbinske zajednice, srodničko-krvne pripisanosti,¹⁴ kulturološke zatvorenosti ili isključivosti - i tome sledstvenu praksu *homogenizacije*, posredstvom komandno-administrativnog, "silovitog kulturnog inženjeringa" (Геллер 1997: 144), te kvarenja državnih institucija i procedura populističkim, etnocentrističkim sadržajima neliberalne demokratije i oblika lične vlasti (Mudde 2004).

Elem, "homogenost je skupa i surova himera. Plaćate skupo da je dostignete, a ako ikada u tome uspete, plaćate još skuplje", piše Maluf u knjizi, opominjuće naslovljenoj kao "Brodolom civilizacija" (Maluf 2020: 219). Kao i Stajić, pre jednog stoleća, ovaj francuski akademik, libanskog porekla, izlaz iz današnjeg ćorsokaka i trasiranje "puta humane slobode" nalazi u *hitnom, posve drugačijem načinu sagledavanja pojma identiteta* (Maluf 2016: 41, 97; Up. Tamir 2002: 260). U sferi ideja, prevashodni zadatak je puna diskreditacija i napuštanje "plemenske koncepcije identiteta", što nažalost i danas preovlađuje u celom svetu.

Maluf u tom smislu upozorava:

"Ako naši savremenici ne budu ohrabrivani da prihvate svoje mnogobrojne pripadnosti, ako ne budu mogli da pomire svoju potrebu za identitetom sa iskrenom otvorenošću prema različitim kulturama rasterećenom raznih kompleksa, ako se budu osećali da budu primorani da izaberu između poricanja sopstvenog bića i poricanja drugoga, bićemo u situaciji da formiramo legije krvoločnih ludaka, legije propalica" (Maluf 2016: 39-41).¹⁵

Šanse da onespokojavajuća dijagnoza, kao i pomenuti lek za bolest savremenog identitetskog zastranjivanja ne ostanu na nivou moralizujuće fraze i sanjarija o dobrom poretku (*wishful thinking*), Maluf nalazi u postojanju respektabilnih društvenih aktera, koje naziva "*pograničnicima*". Za njih kaže da nisu više šačica marginalaca, a skloni su razumevanju i pozitivnom valorizovanju svoje pluralne pri-

¹³ O razlici između „primordijalističkog“ stanovišta o etnicitetu, kao o objektivno nasleđenoj „pripisanosti“ („eticitet u srcu“; „neumitni, manje više nepromenljiv aspekt čovekovog društvenog Ja“) i „instrumentalističkog“ pristupa, koji prevashodno polazi od situaciono uslovljenog izbora i delatne prakse pojedinca i neformalnih grupa („eticitet u glavi“; „postignuće“), vidi: Dženkins 2001:78-85; Eriksen 2004: 96-101; Eriksen u tom kontekstu zaključuje: „Etnički identiteti nisu ni nešto što se pripisuje ni nešto što se postiže – oni su i jedno i drugo. Oni se nalaze negde između mogućnosti izbora i imperativa nametnutih spolja“ (Ibid, 101).

¹⁴ Primećujući da su "srodstvo" i "krv" bitni za etnički nacionalizam, zbog prednosti u povezivanju članova grupe i isključivanju autsajdera, Hobsbaum upućuje na jedan primer nacional-socijalističke varijacije genetskog pristupa: "Kultura (Kultur) se ne može steći obrazovanjem. Kultura je u krvi" (Hobsbaum 1996: 73). Takođe, Dženkins pominje Nešovu (*Manning Nash*) ideju „... da se kao najmanji zajednički imenitelj za sve etničke grupe uzme metafora 'krevet, krv i kult'. Neš time hoće da kaže da sve etničke grupe smatraju sebe endogamnim... da sve imaju ideologiju zajedničkih predaka i zajedničku religiju“ (Dženkins 2001: 65-66).

¹⁵ Slično naglašava Volcer (*Michael Walzer*): „... dominacija jednog plemena ili odustajanje od plemenske svesti svih ne može da bude jedina mogućnost“ (Volcer 1995, 173).

padnosti i višestrukih lojalnosti. Naročito u podeljenim društvima, ovi pripadnici političke zajednice, sa simultanim (preklapajućim) članstvom u nekoliko grupa, mogu uticati na događaje tako što će, “ne mrzeći sebe”, prihvatajući svoju raznolikost, služiti kao “relej” između različitih zajednica, različitih kultura, i igraće ulogu ‘cementa’ u okviru društva u kome žive” (Maluf 2016: 42).¹⁶

Gledano iz političkog ugla, pravi “izbor može da bude jedino u okviru demokratije”, kaže Maluf. No, s obzirom da “ima demokratija i demokratija”, on insistira na institucionalnom priznanju “... u okviru jedne nacionalne zajednice izvesnog broja pripadnosti – jezičkih, verskih, pokrajinskih itd...” (Maluf 2016: 154-155; italik J. K.). Istovremeno, znajući da je reč o vrlo delikatnom političko-pravnom inženjeringu, upozorava da se u njega “ne možemo upustiti olako”, pa posle par decenija uočiti da smo namerom da olakšamo integrisanje manjine, nezgrapnim priznanjem njene autonomije, tu zajednicu zapravo “zatvorili u geto iz koga ona više ne uspeva da izađe” (Maluf 2016: 154-155).

S obzirom da se ova opasnost, kada se politika manjinskih prava oslanja na etnicitet, može tretirati “duplikatom koncepcije humanizma etničkih nacionalnih država”, pa tako nazvati “isterivanjem đavola pomoću satane” (Ritštig 1997: 355; Up. Tejlor 2000: 257), onda ne čudi što se vlastodržačko podilaženje neslužbenim, “državotvorno” većinskim narodnjačkim mitovima, predrasudama i ksenofobnim osećanjima, metaforički kvalifikuje “nekom vrstom đavoljeg pomoćnika” (Hobsbaum 1996: 104).

Sve u svemu, vraćajući se zahtevu za demokratski verodostojnijim priznanjem vojvođanskog (građanskog, multikulturalno-interkulturalnog) identiteta, držim da se takva i slične inicijative mogu artikulirati, a da se pritom ne izrode u bilo kakvu “đavolju rabotu”, samo ako je reč o principijelnoj kritici dve manifestacije etničkog preduzetništva i političko-sistemske-identitetskog inženjeringa.

Vojvođanski identitet – u opreci sa dva tipa nacionalizacije politike

Prvi obrazac, koji zaslužuje kritiku, nagovešten je pominjanjem razlike vojvođanskog identiteta u odnosu na primordijalnu paradigmu nacije. Sistemsku izvedbu ovakve “narodne duše” (*Volksgeist*), prepoznaćemo u centralističkom sindromu homogenizacije i izgradnje nacije, pod robusnom “dirigentskom palicom” elite etnifikovanog, “jezgrenog” segmenta političke zajednice (Smit 1998: 66-67). U takvim situacijama, koje otkrivaju “Janusovo lice nacionalizma” (Гелнер 1997: 185-187; Anderson 1998: 150-153; Dženkins 2001: 280), Eriksen

¹⁶ Volcer takođe misli da „u bezbednim uslovima čovek stiče mnogo složeniji identitet od onoga koji predlaže tribalistička ideja... Umnožavanje identiteta deli strasti“ (Ibid., 179; Up. Dal 1994: 84-89; Lijphart 1992: 79-86; Tamir 2002: 246-247).

zapaža da će "... nacionalistička ideologija dominantne grupe pre (će) važiti kao partikularistička nego kao univerzalistička, pošto su njeni mehanizmi marginalizovanja i etničke diskriminacije mnogo uočljiviji od mehanizama integrisanja i formalne pravde" (Eriksen 2004: 207).

Druga posledična manifestacija etno-politike, zapravo je neka vrsta real-političkog kompromisa dominantne elite vlasti sa manjinskim elitama. Manjinski status kompenzira se kako formalnim pravilima političke igre (personalne i kulturne autonomije), tako i neformalnim praksama podele političkog "plena", nalik na drevne običaje međuetničkih interakcija, što regulišu u kojim sektorima dolazi do povezivanja, a za koje društvene situacije važe zabrane kontakata (Bart 1997: 222-226; Up. Lijphart 1992: 232).

Takve privremene ili trajnije političke simbioze etničkih elita, uz vrlo kontrolisane osmoze masovnijeg karaktera,¹⁷ mogu da stabilizuju arenu državnog upravljanja, kao i da smanje intenzitet međuetničkih napetosti i incidenata. Ali, po svojoj prirodi, ne mogu značajnije da otklone rizik od segmentiranja društva po linijama zatvorenih, etnokulturnih zajednica.

Budući da se "mešaju, ali ne stapaju", u teoriji se ovakve smese naroda nazivaju *pluralnim* društvima (Lijphart 1992: 11-12, 24, 146). Neka komparativna iskustva pokazala su da puko pretvaranje kulturoloških (etničkih) granica u institucionalni okvir posebnih *političkih* identiteta "Zajednica", sa javno-pravnim ovlašćenjima, ne samo da uvećava deficit neophodnih, konsensualno prihvaćenih pravila opšteg, građanskog reda, već preči "poljupcem smrti", u smislu potpunog rastakanja nacionalnog identiteta i urušavanja države (Шнапер 1996: 135; Sartori 2003: 90-95; Up. Lijphart 1992: 149-152, 156-159).

Razume se, u traganju za funkcionalnom "veštinom mogućeg",¹⁸ pogrešićemo ako u prvi plan isturimo princip sile i dominacije jednog segmenta. U tom smislu, problematizujući staro, često citirano Milovo (*John Stuart Mill*) stajalište da "kad u narodu nema želje za druženjem, osobito ako pišu i govore različitim jezicima, ne može postojati jedinstveno javno mišljenje nužno za delovanje reprezentativne vlasti", Lijphart upućuje na štetnost savremenih rezonovanja da kulturna raznolikost, po sebi, "zahteva nedemokratsko regulisanje odnosa među grupama" (Lijphart 1992: 25, 230-236).

Kako bilo, u slučaju Vojvodine, pokazalo se da ključni nesporazum nastaje onda kada se delimično konsolidovanim modernizacijskim trendovima kul-

¹⁷ Berg (*Van den Berghe*) ih naziva „preciznim *modusom vivendi* i *modusom operandi*“. Svrha im je „... da raspodjela moći u društvu bude otprilike proporcionalna veličini grupa“ i koje bi u području kulture „osigurale trajniji integritet grupa“ (Prema: Lijphart 1992: 233).

¹⁸ Čuvenu Bizmarkovu izreku: „Politika je veština mogućeg“, Sloterdajk (*Peter Sloterdijk*) komentariše rečenicom: „Veština mogućeg je isto što i sposobnost da se područje politike zaštiti od drskosti nemogućeg“, pa zatim primećuje da je zapravo reč o „prostoru konotacija koje sežu sve do Platonovih traganja za kvalifikacijama državnika i aristotelovskih pitanja o temelju mogućnosti života ljudi u zajednici“ (Sloterdajk 2001: 9).

turološkog otvaranja društva i pluralne identifikacije članova političke zajednice - što se desilo u periodu socijalističke autonomije Vojvodine, od 60ih do kraja 80ih godina prošlog veka - suprotstavi nova-stara moćna ideologija formativnog, "nacionalno-državnog razloga", sa uobičajenom praksom etničkog ekskluziviteta zatvorenog društva i "zarobljene države".

U principijelnom, filozofsko-istorijskom smislu, o tome kredibilno raspravlja Karl Poper (*Karl R. Popper*), kada valorizuje platonovske ideje države, spartanske obrasce autoritarne zajednice i prirodu "patriotskog" pokliča: "Natrag staroj državi otaca" (Popper 1993, Tom 1: 226-229; 238-240). Sledom tih analiza, možemo kazati da, ako je stapanje različitih narodnosti predstavljalo i za male helenske političke zajednice veliki izazov i skoro gotovu nevolju (Platon 2017: 89; Aristotel 1975: 124), danas je u masovnim društvima taj problem umnogostručen. Posebno u slučajevima mladih tvorevina - "nacija" koje nisu "države", kao i "država" koje nisu "nacije" (Gerc 1998, Tom 2: 6).

Da u tom kontekstu valja tražiti nove lekove za vrlo neugodne činjenice postkomunističke tranzicije - kada prilikom "sporazuma o svojstvu građanina", političari, statističari i društveni naučnici misle (i delaju) u kategorijama "tvrdog" nacionalizma - sugerišu nam mnogi savremeni znalci ideje i prakse liberalnih demokratija. Kao i ranije citirani Maluf, i Linc i Stepan smatraju da u drugačijem ambijentu, koji ne bi "forsirao" polarizaciju,

"... mnogi ljudi bi se pre odlučili za *višestruki i komplementarni identitet*... U samoj stvari, pored ranije pomenutog zajedničkog političkog 'krova' zvanično (od države) zaštićenih individualnih prava u pogledu sveobuhvatnog državljanstva i građanskog statusa pod jednakim uslovima, ljudska sposobnost za višestruki i komplementarni identitet baš je jedan od onih ključnih činilaca koji omogućavaju demokratiju u multinacionalnim državama" (Linc i Stepan, 1998: 48, 52, 55).

Nažalost, budući da naša intelektualna i politička zajednica nisu dospeli do takvog stupnja zrelosti i moćne podrške razboritim, demokratski delotvornim odgovorima na pitanje: "kada su logike nacionalne države i demokratije komplementarne a kada suprotstavljene, kao i šta se može učiniti da bi se izgradila demokratija kada su te dve logike u sukobu" (Linc i Stepan 1998: 32, 41-57), i dalje se konfuzno "nosimo" sa neslavnim rezultatima tranzicionog kulturološkog eksperimenta plemenizacije nacije i države (Up. Arent 1998: 232-244; Гелнер 1997: 125-126, 175, 192; Volcer 1995: 171-180).¹⁹

¹⁹ Gelner za takve „trikove“ modernog nacionalizma kaže: „... nacionalistička ideologija pati od prožetosti lažnom svešću. Njeni mitovi preokreću realnost: ona tvrdi da brani narodnu kulturu, dok u stvari kuje visoku kulturu; ona tvrdi da štiti staro narodno društvo, dok u stvari potpomaže izgradnju anonimnog masovnog društva“ (Гелнер 1997: 175; Up. Hobsbom 2011: 383-448).

Izazovi alternativne konstrukcije regionalne (nad-etničke) nacionalnosti

Da bismo utvrdili kako stoje stvari sa pokušajima alternativnog političkog mišljenja i konstrukcija nove “nacionalnosti”, opet valja u pomoć pozvati relevantne pojmove i autore. Tako ćemo, recimo, u kontestu Smitovog određenja nacije, kao “imenovane ljudske populacije, sa zajedničkom istorijskom teritorijom, zajedničkim mitovima i istorijskim sećanjima, zajedničkom masovnom, javnom kulturom, zajedničkom ekonomijom i zajedničkim zakonskim pravima i dužnostima svih pripadnika” (Smit 1998: 29-30),²⁰ primetiti da se zahtev za birokratskim (popisno-statističkim) priznanjem “vojvođanske nacionalnosti” suočava ne samo sa demokratski teško savladivim blokadama kulturološkog i real-političkog tipa, već i sa ozbiljnim manjkavostima principijelne naravi.

Izdvajam, u tom smislu, nekoliko osnovnih elemenata protivrečnog konteksta, što opredeljuje količinu šansi da se inicijativa konsekventno racionalizuje, masovnije prihvati i delotvorno provede. *Prvi* faktor je ne samo poslovična teškoća harmonizacije etnonacionalnih raznolikosti, već i potreba da se na unutar-nacionalnom planu ponude moderne, sistemski funkcionalne, demokratske artikulacije pluralne, istorijski nasleđene kulturološke supstance srpske nacije. *Drugi* je aktuelni momenat tranzicione izgradnje nacije i države, koji maltene snagom zemljine teže proizvodi i u najširim masama legitimizuje političko-vrednosne imperATIVE nacionalne homogenizacije i centralizacije političkog poretka (Гелнер 1997: 194-198; Komšić 2012: 91-105). *Treći* faktor je tradicionalno raspoznatljivo, specifično kulturno nasleđe Vojvodine što, na određeni način, komunicira sa komparativno-istorijski verifikovanim indikatorima teritorijalno-kulturnog identiteta i regionalističke ideologije (“istorijska zemlja”, “skladište istorijskih sećanja i asocijacija”) (Smit 1998: 23-24; Dženkins 2001: 146-147). Dubljem razumevanju ovog fenomena, kao žive stvarnosti “regije-otadžbine”, danas neosporno doprinose Moneove (*Jean Monnet*) i de Ružmonove (*Denis de Rougemont*) ideje kulturnog pluralizma i federalizma (*Multilevel on Governance*) u Evropskoj uniji (O tome: Sidanski 1996: 274-276; Komšić 2019: 145-169, 210-217).

U neku ruku, s obzirom da građanska (teritorijalna) konstrukcija nacije “za sobom povlači bar neke zajedničke regulativne institucije, kroz koje će doći do izraza zajednički politički sentiment i ciljevi”, odnosno “uključuje neko osećanje političke zajednice, koliko god ono bilo neznatno” (Smit 1998: 22-25), valja

²⁰ Na tom tragu, u preduslove i sastavnice nacionalizma Dženkins svrstava: a) ideologiju ili ideologiju etničke identifikacije; b) istorijsku kontingentnost i varijaciju; c) državni kontekst; d) etnička merila političke pripadnosti i e) polaganje prava na kolektivnu istorijsku sudbinu. Istovremeno upućuje i na korisnost teorijskih distinkcija: između “formalnog” (službenog) i “neformalnog” (neslužbenog) nacionalizama; nacionalizma i nacionalnog identiteta; nacionalizma i nacionalnosti; “banalnog” (hladnog, rutinskog) i “ostrašćenog” (vrućeg) nacionalizma i slično (Dženkins 2001: 275-279; Up. Anderson 1998: 83-107; Bilig 2009: 7-12).

priznati da su tokovi kolektivnog samorazumevanja i identifikacije Vojvođana, u periodu tzv. pune autonomije (od 1974. do 1989. godine), nagovestili razgovetnije formiranje takvih struktura svesti. Počev od druge polovine 60ih godina prošlog veka, prvo istraživanja beogradskog Instituta društvenih nauka, a potom i drugih profesionalnih organizacija i institucija, egzaktno su merila veliki, odnosno najveći stepen identifikacije vojvođanske populacije sa pokrajinskim, političko-institucionalnim okvirom (Komšić 1997: 21-22; 39-40).

Uz nužnu svest o ograničenostima jednopartijskog, sistemsko-kulturnog ambijenta socijalističke autonomije, takva raspoloženja ipak se mogu uzeti za indikaciju realno-postojećih pretpostavki oblikovanja političke zajednice u smeru Bartovih identitetskih "kriterijuma procenjivanja i suđenja" (Bart 1997: 223); Bergovog "prelaznog kulturnog pluralizma" (prema: Lijphart 1992: 226-236); Smitove "jedinственe političke volje" u "zajednici zakona i institucija" (Smit 1998: 22-31), odnosno za naznaku nečega što neki autori (Borneman J.) nazivaju osećajem *nacionalnosti*, kao "implicitnog osećaja bivanja"; "jedne prakse pripadanja" i "jedne subjektivnosti... izvedene iz življenog iskustva u okviru države" (prema: Dženkins 2001: 275).

Štaviše, da takva subjektiviranja ne prerastaju automatski u kolektivni projekt nezavisnosti, otcepljenja i sličnih komponenti ostrašćenog (pro)državnog nacionalizma, Dženkins pokazuje na primeru Velsa, gde je cilj očuvanje i unapređenje kulture, ili, pak, na primeru Danske, gde je posredi stvaranje osobene vrste društva (Dženkins 2001: 280).

Međutim, iz današnje perspektive gledano, neophodno je ukazati na četvrti faktor, koji protivreći netom pomenutim naznakama ublažavanja (i prevladavanja) kulturalno-političkih rascepa i dobroano delegitimizuje koncept "vojvođanske nacionalnosti" u samoj strukturi pokrajinske populacije. Reč je o situacionom reaktiviranju starih društvenih rascepa, po graničnim linijama etno-nacionalnih kolektiva, izazvanim dejstvom ratno-nacionalističke tranzicije na raspoloženja građana i prirodu političke pluralizacije. Iz tih razloga, i u postratnoj fazi "hlađenja" najdestruktivnijih manifestacija nacionalističkih strasti, mnoge ambivalentnosti identitetskog okvira vojvođanske zajednice zadržane su u stanju rasklimatane, amorfne "probuđenosti" segmenata i sveopšte entropičnosti. Na konstantnoj vatri "podgreva"²¹ se stari, paradoksalni problem poretka i veštine "sapripadnosti sa onima sa kojima nam sapripadanje teško pada" (Sloterdajk 2001: 44).

Pokazuje se, drugim rečima, da vojvođanska *Kultur-nation* komponenta ("pasivne kulturne zajednice") nije samo ranjiva u fazama velikih nacionalističkih sukoba i deregulacija. Ni u današnjim, primirenim, stabilokratskim okolnostima etničkog političkog preduzetništva, ne krasi je pouzdani sistemski

²¹ Uopredi Biligovu (*Michael Billig*) distinkciju „hladnog“ („rutinskog“, „banalnog“) i „vrućeg“ („ostrašćenog“) nacionalizma (Bilig 2009).

obraci, kao ni hegemoni spontanitet multikulturalnog-interkulturalnog građanstva. Sve to, zapravo, navodi na zaključak da stvari uopšte nisu pogodne za nekakvu, radikalno novu ponudu (nad)etničkog identiteta, u smislu vojvođanskog *Staatsnation* konstrukta “aktivne, samoopredeljive političke nacije”. Da ne govorimo o strmoglavom gubljenju svake šanse da se, u doglednijem periodu, obnove i konsoliduju pretpostavke demokratije u uslovima posve izvesnog usijanja političkih konflikata i produbljanja kulturološko-političkih rasepa u Srbiji, po liniji centar-periferija (Dal 1999: 293-296; Beyme 2002: 82-86).

Zaključak

Od 90ih godina prošlog veka, u pluralno-takmičarskom ambijentu “napredovanja unazad”, novostasale političke garniture, isključivo opredeljene za maksimizaciju naklonosti pripadnika sopstvenog etnikuma, uprkos latentnim, ne retko i manifestnim međunacionalnim podozrenjima i netrpeljivostima, našle su i jednu tačku uzajamne saglasnosti. Naime, nacionalisti su se zdušno potrudili da zatamne i diskredituju svaku vrednost mešovitih identiteta, koji su se sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka naročito oplemenili u gradskim sredinama multinacionalne Vojvodine.

Ipak, bez obzira na autoritarne sadržaje politike i sunovrat dotadašnjih ideja zajedništva i struktura (kon)federalne države,²² pokazalo se da u svesti Vojvođana nije baš tako lako devalvirati značaj institucionalno-kulturološkog, *antifašističkog* nasleđa socijalističke autonomije i postignuća njenih komuna.²³ U ovom, tri decenije dugom međuvremenu, uz česte opsade lokalne samouprave i pokrajinske autonomije planovima i aritmetikama ekskluzivnih identiteta, etno-nacionalističkom naumu, srećom, nije pošlo za rukom da uzurpira sve sfere naše egzistencije i duha vremena i, tako, totalno preobrazi i poništi

²² Analizirajući nedelotvornost autoritarno-centralističkih sredstava izgradnje nacije u pluralnim društvima, Lijphart je 1977. godine razmišljao o mogućnostima da forma “konsocijacijske oligarhije”, kao velike koalicije značajnih segmenata, ipak pokaže svoje konstruktivno lice. SFR Jugoslaviju označio je kao varijaciju takvog “prelaznog kulturnog pluralizma” (Lijphart 1992: 226, 234). Međutim, u svetlu krize i dezintegracije SFRJ, Smit 1991. godine konstatuje „neispunjene nade“, odnosno slom „nagoveštaja mogućnosti da Jugoslavija postane model za ‘prevaziđenu naciju’“. I ovaj slučaj, kaže on, upućuje nas na „istrajnu moć nacija koje čine federaciju, a ne na supranacionalne institucije ili bilo kakve jugoslovenske sentimente“ (Smit 1998: 229).

²³ Razmatrajući šanse liberalizacije u hegemonističkom režimu, Dal je 1971. godine uputio na Jugoslaviju, kao primer najvredniji pažnje. Fokusirao se na šanse da se na nivou nižem od države, u autonomnim predstavničkim institucijama, razvije strategija tolerancije. U tom smislu, zapisao je: „... dok organizovana politička opozicija ostaje prilično ograničena u fabrici i u opštini, te jedinice očigledno omogućavaju široko rasprostranjenu obuku u veštinama participacije u predstavničkim institucijama, u diskusiji, debati, izmirenju, kompromisu, konkretnim analizama odgovornosti“ (Dal 1997: 235-236).

autentično, evropski značajno nasleđe suživota, male distance i zadovoljavajućeg stepena međuetničkog poverenja vojvođanske populacije.

Naročito je značajno što je ovo društvo, uz sva posrtanja, ipak našlo snage i mudrosti da suzbije suludi, rano-tranzicioni projekt ekstremista da se u međuetničke relacije, pod kvazipatriotskim plaštom “čistote”, “jednosti” i “celosti” re-suverenizovane nacije-države, iznova ugradi relikv varvarstva. U deregulaciji na način “regresije ka napred”, civilizacija je na ovim prostorima odbranjena tako što tribalna maksima: “Čini drugima ono što je bilo činjeno tebi” (Volcer 1995: 178), ipak nije (p)ostala “noseća greda” u rekonstrukciji nacije-države.

Na svoj način, naročito u intervalima “rehabilitovane” tolerancije, mirosljubitivih interesnih transakcija i saradnje novih, postkomunističkih političkih elita, u Vojvodini opstojavaju odblesci ranijih politika multikulturalizma i “obrazovanja za građanstvo” (Tamir 2002: 44-46), što je artikulisalo crte, zajedničke svim članovima lokalne i pokrajinske zajednice i, istovremeno, respektovalo i negovalo obeležja, jedinstvena za svaki nacionalni kolektiv ponasob (Varadi 1999: 72-73). Zato, povremeno vrlo grube kampanje, ili, pak, rafinirane službene strategije kompromitacije modernizacijskog obrasca pluralnih identiteta, ne doživljavaju očekivani, potpuni trijumf.

Istovremeno, ipak moramo biti svesni snage i dugoročnog dejstva globalnih i domaćih trendova identitetski haotične komunitarizacije (Turen 2011: 172-174; Eriksen 2004: 247-252). U zgusnutom, informaciono-propagandnom ambijentu *misaonog nasilja*, što “pušta telo i ustremkuje se pravo na dušu” (Tokvil 1990: 222; Komšić 2021: 18; 194-199), etno-nacionalizam je vrlo daleko od moderniteta i dvostruko opasan po društvo i demokratiju. Kako zbog hijerarhijskog principa, tako i zbog svođenja na jednu pripadnost i podele sveta na prijatelje i neprijatelje (Turen 2011: 64).

Zato u vremenu strastvene potrebe vlastodržaca obnovljene nacionalne države da utisnu “homogeni kulturni žig na njeno stado” (Гелнер 1997: 194), svu delikatnost odbrane ljudskosti i harmonizacije različitih svojstava, vrlina i htenja u našem shvatanju sopstva, možemo uporediti sa jednim primenom muke sa pogrešnim rečima i dominacijom lažne svesti. Naime, podsećajući na kafkijansku metaforu Šamiso-a (Chamisso)²⁴ o “Čoveku bez senke, kao Čoveku bez nacije”, koji prkosi “poznatim kategorijama i izaziva odvratnost”,²⁵ Gelner primećuje da “sve ovo izgleda očigledno, ali, avaj, nije istinito”. Ipak, pod teretom “duha vremena” (*Zeitgeist*) prinuđen je da pesimistički precizira kako “*posedovanje nacionalnosti nije inherentni atribut ljudskosti, ali sada smo došli u situaciju da tako izgleda*” (Гелнер 1997: 17-18; italik J. K.).

²⁴ U periodu Napoleonove vlasti, ovaj romanopisac bio je francuski emigre u Nemačkoj.

²⁵ Mnogi antropolozi smatraju da se „etnički identitet nekako ‘kači’ za pojedinca, da ga se pojedinac nikad ne može otresti u potpunosti“ (Eriksen 2004: 65).

E pa, upravo zbog ove kolektivne, ponekad emancipatorske, a ne retko opako destruktivne opsene, koja u krizama velikih promena preti povratkom zverima i podaništvu, nalik na već pomenute “neme pognute ovce koje se pokoravaju trbuhu”, valja znati da mudrost nije u pronalsku dobrog pastira, već u tome da prestanemo biti ovce. U tom smislu, snažna želja da (p)ostanemo ljudska bića statističkim priznanjem prava na novu građansku, (nad)nacionalnu posebnost može da se razume kao već pomenuta Malufova i Linc-Stepanova ideja o radikalno drugačijem pristupu konceptu nacionalnosti, putem priznanja pluralnih identiteta. Može to biti i Poperov put u otvoreno društvo: “Moramo poći u nepoznato, neodređeno i nesigurno koristeći razum koliko god je moguće da bismo bolje planirali oboje: i sigurnost i slobodu” (Popper 1993, Tom 1: 260).

Nažalost, ne samo zbog dominantnih energija tribalizacije srpske i drugih balkanskih politika, već i u svetlu istorijskih konsekvenci standardizacije državnih popisa, pri čemu je naročito u centralnom i jugoistočno-evropskom parčetu kontinenta “svaki popis postajao (je) poprište boja među nacionalnostima” (Hobsbaum 109-113), ne smemo prenebregnuti rizik od podsticaja našim novim rascepima i ekstremnim provalama iracionalnih raspoloženja.²⁶

Iz tog razloga, svestan uvida “da je stvaranje demokratske nacije još nemoguće u mnogim delovima sveta” (Šnaper 1997: 229; Up. Turen 2011: 62-63), kao i upozorenja da u “zemljama bez skorašnjeg nasleđenog iskustva delovanja takmičarske politike, transformacija hegemonističkih režima u poliarhije najverovatnije će ostati spor proces, koji se može meriti generacijama”, uz nešto optimističniji dodatak da njegova dužina može biti smanjena potragom za “unutrašnjim sistemom uzajamne sigurnosti” (Dal 1997: 56), sklon sam stavu da umesto nove (nacionalne) granice, ispisane na popisnom “spomeniku nekoristoljubivoj učenosti” (Hobsbaum 1996: 112), Bizmarkovu “veštinu mogućeg” valja potražiti u konkretnijim i kredibilnijim reformskim inicijativama vođovodanskih civilnih i političkih subjekata u smeru konstitucionalne demokratije (Fridrih 1996: 83-84), identitetski pluralnog građanstva i evro-regionalne autonomije pokrajine (Komšić 2021: 217-218).

²⁶ Analizirajući dileme postkomunističke tranzicije, Robert Dal kaže da „opasnost za ljudska prava i demokratske institucije ne potiče od decentralizacije ili autonomije *per se*, već od intenzivnih konflikata i represivnih akcija koje oni mogu da stimulišu“ (Dahl 1995/6, 134). Takođe, određujući sedam relevantnih kriterijuma pravednosti i demokratičnosti autonomne jedinice, u drugom tekstu kaže: „predložena jedinica je utoliko manje poželjna ukoliko se u njoj povećava broj konflikata oko ciljeva i, time, broj osoba koje ne mogu ostvariti svoje ciljeve“ (Dal 1999: 293-296; Up. Komšić 2006: 450-457).

Bibliografija

- Anderson, Benedikt (1998). *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.
- Arent, Hana (1998). *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća.
- Aristotel (1975). *Politika*. Beograd: BIGZ.
- Bart, Fredrik (1997). „Etničke grupe i njihove granice“, u: Filip Putinja, Žoslin Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Bibliotek XX vek, str. 213-259
- Beyme, von Klaus (2002). *Transformacija političkih stranaka*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Bilefeld, Ulrich (1998). *Stranci: prijatelji ili neprijatelji*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bilig, Majkl (2009). *Banalni nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Dal, Robert (1994). *Dileme pluralističke demokratije*. Beograd: BIGZ.
- (1997). *Poliarhija*. Beograd: Filip Višnjić.
- (1999). *Demokratija i njeni kritičari*. Podgorica: CID.
- Dženkins, Ričard (2001). *Etnicitet u novom ključu – argumenti i ispitivanja*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Eriksen, H. Tomas (2004). *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Fridrih, J. Karl (1996). *Konstitucionalizam – ograničavanje i kontrola vlasti*. Podgorica: CID.
- Gerc, Kliford (1998). *Tumačenje kultura* (Tom 1 i 2). Beograd: Biblioteka XX vek.
- Gidens, Entoni (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Hantington, Samjuel (2004). *Treći talas – demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*. Zagreb: Politička kultura. Podgorica: CID.
- Hobsbaum, J. Erik (1996). *Nacije i nacionalizam od 1780 – Program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić.
- Hobsbom, Erik (2011). „Masovna proizvodnja tradicija“, u: Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek, str. 383-448.
- Kangrga, Milan (2002). *Nacionalizam ili demokratija*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Komšić, Jovan (1997). Šanse interkulturalizma i iskušenja etnodemokratije. Subotica: Otvoreni univerzitet.
- (2006). *Dileme demokratske nacije i autonomije*. Beograd: Službeni glasnik. Novi Sad: PHILIA.
- (2008). „Šta danas možemo naučiti od Vase Stajića, kao političkog mislioca“, u: Rudolf Kastori, Julijan Tamaš (ur.), *Vasa Stajić – misao i delo*. Novi Sad: VANU, str. 98-115.

- (2012). „Razumevanje države i decentralizacije na političkom tržištu Srbije“, u: Zoran Stojiljković (ur.), *Zašto glasam, kako glasam, ako uopšte glasam*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, FPN, Centar za demokratiju, str. 91-106.
- (2019). *Demokratija i dobra (samo)uprava*. Beograd: Dan Graf.
- (2021). “O globalnim trendovima, srpskim izazovima i svrhama ove knjige – Uvodne napomene”, u: Jovan Komšić, Aleksandra Popović (ur./prir.), *Srpski izazovi u svetlu globalnih trendova treće decenije 21. veka*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer, str. 11-21.
- (2021). “Izazovi evropeizacije i decentralizacije Srbije – kakvi su izgledi za podelu i ravnotežu vlasti u Srbiji?”, u: Jovan Komšić, Aleksandra Popović (ur./prir.), *Srpski izazovi u svetlu globalnih trendova treće decenije 21. veka*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer, str. 193-221.
- Kuper, Adam i Džesika (prir.) (2009). *Enciklopedija društvenih nauka*, tom 1. Beograd: Службени ГЛАСНИК.
- Kuzio, Taras. The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn’s framework for understanding nationalism, *Ethnic and Racial Studies* Vol. 25 No. 1 January 2002 pp. 20–39; preuzeto 07.10. 2021; <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.549.108&rep=rep1&type=pdf>
- Lajphart, Arend (2003). *Modeli demokratije*. Beograd: Službeni list SCG, Podgorica: CID.
- Lebl, Arpad (1963). *Politički lik Vase Stajića*. Novi Sad: Progres.
- Lijphart, Arend (1992). *Demokracija u pluralnim društvima*. Zagreb: Globus, Školska knjiga.
- Linc, Huan, Stepan, Alfred (1998). *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Maluf, Amin (2016). *Ubilački identiteti – nasilje i potreba za pripadanjem*. Beograd: Laguna.
- (2020). *Brodolom civilizacija*. Beograd: Laguna.
- Marx – Engels (1953). *Rani radovi*. Zagreb: Kultura.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition Ltd 2004*, 541-563. preuzeto 06. aprila 2020; https://www.academia.edu/29731732/The_Populist_Zeitgeist?email_work_card=view-paper
- Ofe, Klaus (1999). *Modernost i država*. Beograd: Filip Višnjić.
- Platon (2017). *Država*. Beograd: DERETA.
- Plessner, Helmuth (1997). *Zakašnjela nacija*. Zagreb: Naprijed.
- Poper, R. Karl (1993). *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* (Tom 1 i 2). Beograd: BIGZ.
- Ritštig, Helmut (1997). “Prava manjina ili ljudska prava”, u: Branko Milinković i Sanja Milinković (ur.), *Nacionalne manjine – u međunarodnom i jugoslovenskom pravnom poretku*. Beograd: Međunarodna politika, Službeni

- list SFRJ, Pravni fakultet, Fakultet političkih nauka, Institut ekonomskih nauka, Institut za međunarodnu politiku i privredu, str. 351-365.
- Sartori, Đovani (2003). *Uporedni ustavni inženjering – strukture, podsticaji i ishodi*. Beograd: Filip Višnjić.
- Scruton, Roger (1996). *A Dictionary of POLITICAL THOUGHT*. London: Macmillan Press.
- Siđanski, Dušan (1996). *Federalistička budućnost Evrope*. Beograd: Prosveta, Evropa press.
- Sloterdajk, Peter (2001). *U istom čamcu*. Beograd: Beogradski krug.
- Smit, D. Antoni (1998). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Šnaper, D. (1997). Demokratska nacija i etnički nacionalizam. *Treći program*, 109, 110, I, II, 220-230.
- Tamir, Jael (2002). *Liberalni nacionalizam*. Beograd: Filip Višnjić.
- Tejlor, Čarls (2000). *Prizivanje građanskog društva*. Beograd: Beogradski krug.
- (2008). *Izvori sopstva - stvaranje modernog identiteta*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- (2011). *Doba sekularizacije*. Beograd: Albatros Plus, Службени гласник.
- Tenies, Ferdinand (1969). "Zajednica i društvo", u: Parsons i ost., *Teorije o društvu – osnovi savremene sociološke teorije*. Beograd: Vuk Karadžić, str. 184-193.
- Tokvil, Aleksis (1990). *O demokratiji u Americi*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Titograd: CIID.
- Turen, Alen (2011). *Nova paradigma – za bolje razumevanje savremenog društva*. Beograd: Службени гласник.
- Varadi, Tibor (1999). "O šansama za etnokulturnu pravdu u Centralnoj Istočnoj Evropi – sa osvrtom na Dejtonski sporazum", u: Alpar Lošonc (ur.), *Habitus*. Novi Sad: Apostrof, mart 1999, str. 69-81.
- Vinsent, Endrju (1995). "Priroda države", u: Mijat Damjanović, Snežana Đorđević (ur.), *Izazovi modernej upravi i upravljanju*. Beograd: TIMIT, str. 295-326.
- Volcer, Majkl (1995). "Savremeni tribalizam", u: Mijat Damjanović, Snežana Đorđević (ur.), *Izazovi modernej upravi i upravljanju*. Beograd: TIMIT, str. 171-180.
- Weber, Max (1989). *Metodologija društvenih nauka*. Zagreb: Globus.

* * *

- Арон, Ремон (1998). „Предговор“, у: Макс Вебер, Духовни рад као позив. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, стр. 5-54.
- Бибо, Иштван (1996). Беда малих источноевропских држава. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.

- Велер, Ханс-Удрик (2002). Национализам – историја – форме – последице. Нови Сад: Светови.
- Гелнер, Ернест (1997). Нације и национализам. Нови Сад: Матица српска.
- Милисавац, Живан (1949). Васа Стајић. Нови Сад: Матица српска.
- Шнапер, Доминик (1996). Заједница грађана – о модерној идеји нације. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Jovan Komšić

A NEW PAPER ON IDENTITY CACOPHONY, OR, A CIVIL DEFENCE OF HUMANENESS

– complex empirical and theoretical challenges of Vojvodinian identity as a specific case of "nationhood" –

Summary: Examining the position of two concepts of the nation: a) by belonging to a culture (Kulturnation; ethno-nation), or b) by adhering to the state (Staatsnation; nation of the will; political nation), and in the light of destructive effects of a transitional building of state nation customized to a tribal identity construct, the author focuses on key controversies of self-determination and difficulties in creating a democratic (civic) nation. Searching the possibilities of bringing into being, through a competitively sustainable system of mutual guarantees and security on the political stage of Serbia, universal (supra-ethnic) standards of humaneness and institutional recognition of Vojvodinian, multicultural-intercultural citizenship, a thesis employed is that instead of confusions surrounding statistical categorization of a new (national) border, "the art of the possible" should be sought on a platform of more credible, more consequentially designed reform initiatives, in line with the EU practice of regionalization and multi-level governance.

Keywords: man; citizen; nationhood; Vojvodinian identity; ethno-nationalism; democratic nation; multicultural citizenship; European regionalism; population census; Serbia.

VOJVOĐANSKI IDENTITET NA PREDSTOJEĆEM POPISU STANOVNIŠTVA – VEĆINSKI, MANJINSKI, REGIONALNI, NADNACIONALNI I TRANSNACIONALNI: ŠTA NEĆEMO ZNATI (NI) NAKON PREDSTOJEĆEG POPISA?

*Krisztina Rác**

Sažetak

Rad se bavi pitanjima vezanim za predstojeći popis stanovništva Srbije 2022. godine, prvenstveno iz ugla mađarske nacionalne zajednice. Teme koje rad obrađuje su transnacionalizam, intersekcionalnost i vojvođanski identitet, odnosno identiteti koji nisu strogo vezani za jednu državu boravišta i jednu etničku grupu.

Ključne reči: *popis stanovništva, vojvođanski Mađari, transnacionalizam, intersekcionalnost, vojvođanski identitet*

Političari, radnici u medijima i istraživači društvenih nauka podjednako očekuju popis stanovništva odložen zbog pandemije i najavljen za 2022. godinu. U celoj zemlji su se dogodile mnoge društvene i demografske promene od poslednjeg popisa pre jedanaest godina koje se će se moći očitati iz predstojećeg i time će se dobiti dragoceni podaci upotrebljivi za, između ostalog, naučne svrhe. Za Vojvodinu kao za region sa najvećim brojem etničkih grupa na jednom području u Srbiji je posebno važan predstojeći popis, ne samo zbog uvida u promene u brojčanosti zajednica, nego i za sticanje podataka o procesima koji se dešavaju unutar njih. Takođe, predstojeći popis sta-

* Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Kraljice Natalije 45, Beograd

novništva u Vojvodini će dobiti dodatnu dimenziju pitanjem vojvođanskog identiteta kao (ne)moguće opcije identifikacije koja je dospela u žižu javnosti proteklih nekoliko meseci. Navedenim pitanjima ću se baviti mahom iz perspektive mađarske nacionalne zajednice, kao najbrojnije manjinske zajednice u Vojvodini i nacionalne grupe u kojoj su se dogodile velike promene od poslednjeg popisa stanovništva 2011. godine.

Ma koliko očekivali popis, međutim, o određenim stvarima nećemo imati tačne podatke ni nakon njega. Jedna od tih se tiče tačnih brojeva pripadnika određenih nacionalnih grupa, jedne od najbitnije stavke popisa stanovništva. Ne mislim ovde na falsifikovanja podataka – do takvih grubih kršenja procedura moramo verovati da neće doći, već na način popisa koji neminovno maskira stvarno brojčano stanje, i, gledano iz perspektive mađarske zajednice, „ulepšava“ rezultate popisa. Popis stanovništva naime operiše binarno, po principu „ili-ili“, tako da se osobe mogu registrovati da žive u Srbiji ili da ne žive. Ovim je popis „slep“ na određene tranzitorne oblike boravišta u Srbiji, a naučnici i zainteresovani gube dragocene podatke. Tako će se verovatno, kao i na prethodnim popisima, evidentirati i osobe koje formalno imaju, ali praktično ne koriste stalno boravište u Srbiji, odnosno imaju transnacionalne živote između Srbije i neke druge zemlje. Vertovec (2010) uvodi pojam transnacionalizam da označi globalne i prekogranične veze koje se ne mogu opisati i objasniti posmatrajući ih isključivo iz perspektive nacionalnih država; za mađarsku zajednicu to je najčešće Mađarska ili neka od Zapadno-Evropskih zemalja poput Nemačke, Austrije, Velike Britanije, itd. Upravo nakon prošlog popisa, zahvaljujući izmeni zakona o državljanstvu, Mađarska je omogućila osobama koje su rođene na nekoj od teritorija koja je pre Trijanonskog sporazuma pripadala Mađarskoj, tako i u Vojvodini, i vladaju mađarskim jezikom da pored državljanstva zemlje u kojoj su rođeni, ostvare pravo i na mađarsko. Time je pre jedanaest godina počeo drugi veliki talas emigracije pripadnika mađarske nacionalne manjine, sada već istog, ako ne i većeg obima nego prethodni veliki talas iseljenja 1990-ih godina zbog ratova na prostorima bivše Jugoslavije. Tako da slabo ima mađarske porodice u Vojvodini koja nema člana ili članicu ko studira ili pohađa srednju školu u Mađarskoj i dolazi kući vikendima, ko je zaposlen u fabrici u okolini Segedina i putuje na posao na dnevnom nivou iz okoline Subotice, ko radi kao negovateljica u intervalima od po tri meseca, ko radi sezonski na građevini, ko je u stalnom radnom odnosu u nekoj firmi ili ustanovi, ko je prekarно uposlen na primer kao raznoslač hrane u ili pak ko je na stipendiji u nekoj Zapadno-Evropskoj zemlji. Popis će njih ili registrovati kao žitelje Srbije ili ne, a kompleksne dinamike njihovih transnacionalnih života će svakako proći ispod radara popisa. To će odgovarati predstavnicima zajednice, naime veličina ovog talasa emigracije je tabu tema za vojvođanski mađarski politički establišment iz više razloga, počevši od jednostavnog ne-suočavanja sa realnošću do kompleksnijih razloga. Neki od tih imaju veze sa finansijama, naime velika količina novca, uglavnom

donacija Mađarske kao zemlje matice je usmerena za razne programe koji imaju za cilj da pospešuju ostanak Mađara u Vojvodini, a ako bi se dobili podaci koji ukazuju na to da broj članova zajednice drastično opada nasuprot ovim programima, to bi potkopalo njihov legitimitet. Još jedan razlog takođe finansijske prirode je da podrške predviđene za mađarsku manjinu u Srbiji i od strane srpskih institucija i od Mađarske često zavise od njene brojčanosti. Budući da je Vojvodina region sa raznolikom i kompleksnom etničkom mapom i stoga raznim mogućnostima identifikacije i dokumentacije iste (u vidu ličnih karata, pasoša, boravišnih dozvola i drugih dokumenata), gore pomenuti procesi nisu karakteristični samo za vojvođanske Mađare, nego su prisutni u određenoj meri i u drugim manjinskim, pa i u većinskoj etnonacionalnoj grupi.

Još jedna dimenzija društvenog života koja neće biti vidljiva iz predstojećeg popisa je ukrštanje njegovih kategorija. Izjasnićemo se kao žene ili muškarci, Srbi, Romi, Mađari ili Slovaci, stanovnici grada ili sela, sa određenim obrazovanjem, zaposleni ili nezaposleni, sa određenim primanjima, ali nećemo imati uvid u to šta se nalazi u preseku svih tih kategorija. Da bi znali odnose između raznih identitetskih kategorija, npr. razlike između iskustva osoba istog pola, iste nacionalnosti, a različite klasne pripadnosti ili sličnosti između iskustva pripadnika istog pola, iste klase, ali druge nacionalnosti bio bi potreban intersekcionalni pristup (Cho, Williams Crenshaw & McCall 2013) koji popis stanovništva po svojoj prirodi ne poseduje i ne može se direktno izvesti iz njega. Stoga će biti potrebno dublje analizirati dobijene podatke i dopuniti ih rezultatima stečenim drugim naučnim metodama da bi kao naučnici stekli saznanja o iskustvima poput kako je biti žena mađarskog porekla sa visokim obrazovanjem ili poljoprivrednik iz većinske etnonacionalne grupe.

I sam popis stanovništva i istraživači kao i svi drugi koji koriste njegove podatke operišu sa unapred datim kategorijama, odnosno mogućnostima. Tako će u kategoriji nacionalnost postojati unapred definisani odgovori, poput Srbin/Srpkinja, Mađar(ica), Slovak(inja), Rumun(ka), Rom(kinja), Hrvat(ica), itd. Sve drugo će se svesti pod „ostalo“ i time u velikoj meri izgubiti svoj analitički, pa i politički potencijal. Koji odgovori su mogući i imenovani u popisu nije naivan ili slučajan izbor, naprotiv, određivanje opcija je moćno sredstvo upravljanja populacijom. Iz ovog razloga je razumljivo zašto je pitanje vojvođanskog identiteta, tojest mogućnosti da se građani i građanke izjasne kao Vojvođani/Vojvođanke dobilo toliko pažnje. Međutim, važno je definisati šta podrazumeva vojvođanski identitet koji je privukao toliku pažnju, dali je reč o subnacionalnom ili nadnacionalnom konceptu. Takođe bitno pitanje odnosa moći je dali vojvođanski identitet razumemo kao većinski ili manjinski.

Manjinski i subnacionalni vojvođanski identitet je prisutan kod pojedinih manjinskih grupa u Vojvodini, tako i u mađarskoj zajednici. Veći deo mlađe generacije pripadnika Mađarske zajednice u Vojvodini, tačnije deo nje koji živi u etnički homogenim sredinama na severu Bačke i Banata nema jake veze sa

Srbijom jer su povezani skoro isključivo sa mađarskom kulturom, mahom iz matice, gde pohađaju visoko, a neretko već i srednje obrazovanje u Mađarskoj, u krugu porodice i prijatelja koriste isključivo mađarski jezik, imaju slabo znanje srpskog jezika i svoju budućnost vide u Mađarskoj ili u nekoj zapadnoj zemlji. Ipak, kako istraživanja rađena prethodne dve decenije ukazuju (Gábrityné Molnár 2003; Szabó 2013; Szerbhorváth 2017), najizraženiji identitet koji oni imaju je upravo vojvođanski mađarski, i on je jači i od mađarskog kao ponudene opcije. To „vojvođanski“ pored, tačnije ispred „mađarskog“ je za njih veza između mađarskog i srpskog, mesta društvenih kontakata i mesta rođenja, i označava multietnički, multikulturalni karakter njihovog identiteta, čak i ako ne poznaju ali poseduju svest o bliskosti druge, uglavnom srpske kulture i jezika. Vojvođanski identitet je za njih važan kao kategorija koja ih razlikuje ne samo od većinske populacije u Srbiji nego i od većinske populacije u Mađarskoj.

S druge strane, većinski i nadnacionalni vojvođanski identitet je taj koji se debatovao na raznim forumima u proteklim mesecima. Na način na koji se debatovao, taj je identitet zapravo najbliži regionalnom. Međutim, za razliku od naprimer šumadijskog ili mačvanskog identiteta, vojvođanski identitet ima i element koji ne podrazumeva nužno pripadanje većinskoj nacionalnoj grupi, ili bar ne sasvim. U tome je bliži jugoslovenskom identitetu koji je postojao kao mogućnost u popisima od 1961. do 1991. i koji su mahom birali ljudi iz nacionalno mešovitih brakova, oni koji su prvenstvo dali ne-etničkom ili multietničkom društvu, oni koji se nisu pronašli, odnosno ne pronalaze ni u jednoj etničkoj kategoriji. Taj element vojvođanskog identiteta koji, za razliku od lako svarljivog i površno shvaćenog folklornog multikulturalizma koji najbolje ilustruju festivali na kojima svaka etnička grupa predstavlja „svoj“ ples, i koji bi se, na tragu Radtkeovog (1997) tzv. kulinaro-ciničnog modela multikulturalizma mogao nazvati „paprikaš multikulturalizmom“, ima politički potencijal da postane nadnacionalni i zbog toga je opasan po paradigmu jedna država – jedna nacija.

Bibliografija

- Cho, S., Williams Crenshaw, K., & McCall, L. (2013). Toward a Field of Intersectionality Studies: Theory, Applications, and Praxis. *Sign*, 4 Intersectionality: Theorizing Power, Empowering Theory, 785-810.
- Gábrityné Molnár, I. (2003). „Értékrend, identitástudat, tolerancia”, in *Tér-foglaló. Ifjúsági szerep- és közösségvállalás*, ed. Zs. Mirnics (Szabadka: MTT): 13-40.

- Radtke, F. O. (1997). "Az idegenség konstrukciója a multikulturalizmus diskurzusában", in *Multikulturalizmus*, ed. M. Feischmidt (Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium): 39-46.
- Szabó, Á. (2013). "Vajdaság – Szerbia", in *Mozaik 2011. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*, eds. A. Szabó, B. Bauer & P. Pillók (Szeged – Budapest: Belvedere Meridionale – Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet): 127-156.
- Szerbhorváth, Gy. (2017). „Ifjúságkutatások Szerbiában”, in *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZys 2015 kutatás eredményei*, ed. A. Papp Z. (Budapest: Mathias Corvinus Collegium Tihanyi Alapítvány – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet): 151-170.
- Vertovec, S. (2001). Transnationalism and identity. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 4, 573-582.

Krisztina Rácz

VOJVODINIAN IDENTITY IN THE FORTHCOMING POPULATION CENSUS IN SERBIA -- MAJORITY, MINORITY, REGIONAL, SUPRANATIONAL OR TRANSNATIONAL: WHAT WE WILL NOT KNOW (EVEN) AFTER THE FORTHCOMING CENSUS?

Summary: *The article deals with questions related to the forthcoming population census in Serbia in 2022, primarily from the perspective of the Hungarian national community. The topics which are discussed are that of transnationalism, intersectionalism and Vojvodinian identity, i.e., identities that are not tightly connected to one country of residence and one ethnic group.*

Keywords: *population census, Serbia, Vojvodina Hungarians, transnationalism, intersectionalism, Vojvodinian identity*

IDENTITETI NA RAZMEĐU: VOJVODINA IZMEĐU SRBIJE I JUGOSLAVIJE

Milivoj Bešlin*

Sažetak

U radu se daje istorijski pregled geneze borbe srpskog naroda za autonomiju u južnoj Ugarskoj uz posebno apostrofiranje Majske skupštine (1848) i Blagoveštenskog sabora (1861). Središnji deo rada odnosi se na društveni, ustavni, politički i ekonomski položaj Vojvodine u Kraljevini Jugoslaviji posle prisajedinjenja 1918. godine. Ekonomski problemi tokom 1920-ih godina kreirali su ambijent za političku borbu pretežno srpskog građanstva za promenom ustavnog položaja Vojvodine u Kraljevini Jugoslaviji. Drugi središnji deo rada se odnosi na Vojvodinu i Drugom svetskom ratu i njeno institucionalno i vojno izrastanje u posebnu pokrajinu federativne Jugoslavije koja se konstituisala tokom antifašističkog rata. Treći, središnji deo rada, odnosi se na konstituisanje Vojvodine kao autonomne pokrajine i složenu dinamiku koju je ostvarivala kako sa federacijom, tako i sa matičnom republikom – Srbijom. Posebno su apostrofirane borbe za autonomiju početkom 1960-ih godina i duboke ustavne promene krajem 60-ih i početkom 70-ig godina 20. veka.

Ključne reči: Vojvodina, Srbija, Jugoslavija, ustavni položaj, autonomna pokrajina, jugoslovenski federalizam

Teritorija Vojvodine bila je u srednjem veku deo Ugarskog kraljevstva. Od 14. i u 15. veku, zbog ratova osmanske i hrišćanskih vojski na teritoriji srpske despotovine, ali i južne Ugarske, mađarsko stanovništvo se povlači u severnije krajeve zemlje zbog bezbednosti, dok je srpsko stanovništvo, bežeći od ratnog pustošenja, naseljavalo nenaseljene delove Ugarske. Srbi su i narednih veka nastavili da se iseljavaju u južnu Ugarsku, čiji vladari su im davali privilegije, jer su ih koristili kao odbrambeni bedem prema Osmanskom carstvu. Na prostor

* Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Kraljice Natalije 45, Beograd

današnje Vojvodine, Srbe posle Mohačke bitke, a naročito od vremena pada Budima 1541. naseljava i Osmansko carstvo, uglavnom, kao povlašćeno stanovništvo u tvrđavama. Tek u 18. veku ustalila se granica na Dunavu između Osmanskog carstva i Habzburške monarhije. U tom periodu teritorija današnje Vojvodine postaje etnički heterogena sa nestalnom i promenljivom naseljenošću i etno-konfesionalnom strukturom.

Borba za autonomiju u Habzburškoj monarhiji

Kada su se ratne akcije proredile, sredinom 18. veka i stanje se stabilizovalo, srpsko stanovništvo u južnim delovima Austrijske carevine (Habzburške monarhije) je počelo da zahteva proširenje svojih privilegija i prava. Najznačajniji politički skup pre 1848. na kome oni traže i svoju zasebnu teritorijalnu jedinicu bio je Temišvarski sabor 1790. godine. Time su u političkom smislu postavljeni temelji autonomnih zahteva i težnji za formiranjem srpskog vojvodstva.¹ Srbi su tada imali podršku Beča protiv buntovnih ugarskih staleža i ideje Temišvarskog sabora su u osnovi bile funkcionalizovane od habzburških centralnih vlasti u cilju slabljenja neloyalne mađarske aristokratije.

Politički modernije i konzistentnije formulisanje ideje Vojvodine odigralo se na Majskoj skupštini, održanoj od 13. do 15. maja 1848. u Sremskim Karlovcima. Pobunjeni Srbi u velikoj evropskoj revoluciji 1848–1849. traže *Srpsku Vojvodinu* sa teritorijama: Srema, Banata sa Kikindskim distriktom, Bačke sa Šajkaškim distriktom, Baranje i Vojne granice. Bio je to konceptualno prvi put precizno zaokružen program teritorijalne autonomije kao nacionalno omeđenog srpskog prostora. Mlada nacija u usponu tražila je svoju jasno determinisanu teritorijalnu jedinicu i definisala njene granice i ime unutar Habzburške monarhije. Odluke inspirisane revolucionarnim idejama nacionalnih i liberalnih pokreta u Evropi tokom 1848. bile su temeljene i na pravima i privilegijama koje je Srbima, kao etnokonfesionalnoj grupi, dodelio austrijski car Leopold I 1691. i 1695. što su oni smatrali pravnom i istorijskom osnovom svoje autonomije. Ovakvi srpski zahtevi dovodiće u pitanje teritorijalni integritet Monarhije, a posebno nacionalno homogenizujuće intencije mađarskog revolucionarnog i nacionalnog pokreta. Zbog toga su zahtevi Majske skupštine naišli na vehementne političke otpore kod vođa mađarske revolucije koji će ih ocenjivati nelegitimnim, buntovničkim, separatističkim i suprotnim mađarskim istorijskim pravima i težnjama za uspostavom mađarske političke nacije. Vojvodina i ideja njene autonomije su u 19. veku mađarskom, koliko i u 20. veku srpskom

¹ Pojam Vojvodine u teritorijalnom smislu kroz istoriju će se, kao i u slučaju ostalih istorijskih teritorijalnih subjekata, menjati i varirati. Ipak, pod vojvođanskim prostorom od 18. do 20. veka u različitim državnim i istorijskim kontekstima spadali su: Banat, Bačka, Baranja i veći deo Srema.

nacionalizmu, predstavljale prepreku za konstituisanje homogene i unitarne nacionalne države.

Narednih decenija, do početka Prvog svetskog rata, srpske autonomističke težnje biće svedene na crkveno-školske okvire i politički u velikoj meri marginalizovane. Ipak, od Majske skupštine 1848. pretrajavala je svest o istorijskom imenu Vojvodine, potrebi njene samobitnosti, teritorijalnoj omeđenosti i specifičnim identitetskim karakteristikama. Sve to će biti osnov za stremljenja njenog liberalnog građanstva u jugoslovenskoj fazi odbrane prava na samoupravu, više ne kao srpsku, već nadnacionalnu autonomiju Vojvodine.

Nove ideje afirmisane tokom Prvog svetskog rata, kao i njegov ishod kardinalno su izmenili državno-pravni položaj i status Vojvodine. Afirmacija nacionalnog principa tokom ratnih zbivanja, pod uticajem istorijskog dokumenta američkog predsednika Vudro Vilsona – *Četrnaest tačaka*, kao i poraz Nemačke i Autrougarske, urušili su Dvojnu monarhiju. Bio je to presudan trenutak u konstituisanju zajedničke države južnih Slovena 1918. godine. Različite ideološke grupacije i politički subjekti iz Vojvodine participirali su u ovim istorijskim procesima, najintenzivnije u poslednjoj ratnoj godini, kad se jasno postavilo i pitanje statusa vojvođanskog prostora. Među njima postoji konsenzus o neophodnosti državnopravnog raskida Vojvodine sa Ugarskom, ali se duboko razlikuju u pitanjima njenog budućeg statusa i metodama ostvarenja toga cilja. Postavljalo se pitanje, hoće li se Vojvodina tretirati kao istorijska pokrajina sa vlastitim subjektivitetom, pa se kao takva politički realizovati i afirmisati u jugoslovenskom državnom okviru ili će prethodnim priključenjem Srbiji izgubiti istorijski identitet i utopiti se u jedinstvenu srpsku državu u nastajanju. Time su se izrazile dve tendencije u političkom životu Vojvodine po kojima će biti karakteristična i narednih decenija – šira, projugoslovenska ili uskosrpska i nacionalistička koncepcija o budućem statusu i ustavnom položaju Vojvodine. Jugoslovensku ideju i širi okvir rešenja njenog položaja zastupali su političari demokratske orijentacije i pojedini intelektualci, pre svih Vasa Stajić, Tihomir Ostojić, Petar Konjović itd. Njima suprotstavljena je bila koncepcija nacionalističke Radikalne stranke pod predvodništvom Jaše Tomića koji propagira bezuslovno utapanje Vojvodine u Kraljevinu Srbiju kao svoj primarni politički i nacionalni cilj. I radikali prihvataju jugoslovensko državno ujedinjenje, ali tek nakon što se jasno zaokruži srpski etnički prostor, dakle, nakon realizacije ideje svesrpskog ujedinjenja.

Navedena rasprava bila je jedna od ključnih na Velikoj narodnoj skupštini u Novom Sadu 25. novembra 1918. na kojoj su, uz prisustvo predstavnika samo slovenskih naroda (oko trećina stanovnika), prevladale radikalske pristalice Jaše Tomića, zbog čega Skupština donosi Rezoluciju da Vojvodina direktno uđe u sastav Kraljevine Srbije, kao i da se učini sve da se realizuje i jedinstvena južnoslovenska država. Alternativna koncepcija je zastupala tezu o očuvanju političkog subjektiviteta Vojvodine, zbog čega bi se ona kao istorijska pokraji-

na priključila provizornoj „Državi Slovenaca, Hrvata i Srba“, kojoj su već pristupile Slovenija, Hrvatska, Dalmacija i Bosna i Hercegovina, nakon raspada Austrougarske. Ovaj državni provizorijum bi prema ideji svojih činilaca stupio u državno-pravne odnose sa Kraljevinom Srbijom u jedinstvenu jugoslovensku državu.

Vojvodina u Kraljevini Jugoslaviji: ekonomski eksploatisana i politički diskriminisana

Vojvođanski radikali, koji su se u međuvremenu fuzionisali sa srbijanskim radikalima Nikole Pašića u martu 1919. predstavljali su u ustavnim raspravama najekstremnije političko krilo centralističkih snaga. Žestoko su se protivili primeni bilo kakvih istorijskih ili „plemenskih“ kriterijuma u predlozima federativnog uređenja Kraljevine. Isticali su neretko da se Vojvodina bezuslovno priključila Srbiji, kao i da se odrekla sebičnog „autonomnog separatizma“ u cilju homogenizacije srpstva. Radikalski strah od federalističkih ustavnih koncepcija bio je motivisan, kako ideološkim, tako i demografskim razlozima. Naime, Srbi su na teritoriji Vojvodine imali tek oko trećine stanovnika (33,7 odsto), pa bi svako konstituisanje Vojvodine kao jedinice unutar decentralizovane Jugoslavije ovu nacionalnu zajednicu vodilo u majorizaciju, kako su smatrali. U ustavnoj raspravi i nacrtima za najviši konstitucionalni akt nove južnoslovenske zajednice koji su predviđali izgradnju složene države na istorijskim osnovama, radikali su videli recidive neprijateljskih uticaja, prevaziđenog državno-pravnog okvira i nasleđe „austrijanštine“ i „nagodbenjaštva“. Čvrsto suprotstavljanje „istorizmu“ i težnja za nestankom svake naznake autonomnosti je, ipak, bila potvrda opstajanja ideje o Vojvodini kao samosvojnog istorijskom subjektu. Vojvodina, ipak, nije iščezla činom bezuslovnog priključenja Srbiji. Na tim će osnovama vojvođansko liberalno građanstvo zasnivati svoje političke težnje i zahtevati autonomna prava u narednim decenijama.

Centralizacija, koja se u Vojvodini uvek zaklanjala iza srpske patriotske retorike, donela je ubrzano siromašenje izazvano poreskim opterećenjima koja su bila najveća u Jugoslaviji. Tako je, prema podacima Ministarstva finansija iz 1925. koja je prva godina za koju postoje egzaktno računice, u Vojvodini naplaćeno 131.336.108 dinara poreza dok je u čitavom tzv. Srbijanskom bloku (Srbija, Crna Gora, Kosovo i Makedonija) koji je imao preko četiri puta više stanovnika od Vojvodine, naplaćeno gotovo upola manje – 60.212.689 dinara; u Hrvatskoj i Slavoniji 66.889.580, u Bosni i Hercegovini 30.066.204, Sloveniji 56.570.775 i u Dalmaciji 10.787.467. Činjenica da je svaki stanovnik Vojvodine platio čak deset puta veće neposredno poresko opterećenje od građanina Srbije dala je osnov istoričarima da to nazovu – poreskom pljačkom. Prema izračunavanjima istoričara, za dekadu 1919. do 1928. svaki građanin Vojvodine je godišnje u proseku plaćao 939 dinara poreza, dok je

stanovnik tzv. Srbijanskog bloka plaćao samo 180 dinara, Slovenije, 507, Hrvatske i Slavonije 406, Dalmacije 230 i Bosne i Hercegovine 267 dinara. Čak i nakon ujednačavanja poreza i unifikacije države, nakon zavođenja Šestojanuarske diktature (1929) i podele zemlje na banovine, zadržane su velike razlike u poreskom opterećivanju različitih delova Kraljevine. Dunavska banovina, čiju je osnovu činila teritorija nekadašnje Vojvodine, bila je tri i po puta više opterećena porezima od etnički srpskih delova Kraljevine Jugoslavije.

Navedene proporcije kada je reč o punjenju budžeta, potpuno bi se obrtale kada je reč o rashodnoj strani i državnim investicijama. Prema prvim raspoloživim zvaničnim podacima iz 1925. Ministarstvo građevine je u Vojvodinu investiralo 16 miliona, dok je u tzv. Srbijanski blok uložilo čak 220 miliona dinara. Procentualno, prema podacima samog Ministarstva građevina, u deceniji 1925. do 1934. u Srbiju je uloženo 63% a u Vojvodinu samo 4% budžeta tog Ministarstva. Slične proporcije su i u drugim ministarstvima koja su bila investiciono aktivna, pa je tako Ministarstvo saobraćaja u Srbiju (sa Makedonijom) uložilo 84% svog budžeta u periodu 1920–1935, a u Vojvodinu tek 2,5%. Ako je navedena proporcija i imala opravdanje u prvim posleratnim godinama zbog ratne devastacije Srbije, produžavanje tretiranja Vojvodine, ali i ostalih zauzetih krajeva, kao pokorenih teritorija, gubilo je opravdanje jer je trajanje tog statusa protegnuto na čitav međuratni period.

Tokom dvadesetih i tridesetih godina 20. veka, pod represivnim merama diktature i izložena besprimernoj ekonomskoj eksploataciji, u Vojvodini se stvarao široki autonomistički front sa ciljem promene statusa i ustavnog položaja ove istorijske pokrajine. Većina političkih subjekata u Vojvodini su stav o neophodnosti državno-pravnog statusa ove oblasti definisali na Somborskoj konferenciji, održanoj poluilegalno u julu 1932. u stanu političara Jovana Laloševića. Domaćin skupa i prvak somborskih radikala, Lalošević, mračno je predstavio decenijski bilans Vojvodine u Jugoslaviji, rekavši da je u vreme ulaska u novu državu ona bila „bogata, sređena, krcato puna i napredna ... i privredno i kulturno i društveno“. Aktuelnu situaciju u Vojvodini opisao je kao „isceđeni limun“, jer je bila „upropašćena, razrivena, privredno dovedena do prosjačkog štapa“. Ključne uzroke siromašenja i devastacije Vojvodine on je identifikovao u poreskoj nejednakosti i opterećenosti Vojvodine, uništenju opštinskih samouprava, administrativnoj neuređenosti, korumpiranošću i nekompetentnom činovništvu koje je „dovedeno sa strane“. Na ovom skupu doneta je poznata *Somborska rezolucija* koja je zahtevala da se „neodložno sprovede u život načelo: Vojvodina Vojvođanima, s istim onakvim pravima kakva će uživati i druge pokrajine i s istim onakvim upravnim sistemom kakav će biti uveden u druge pokrajine.“ Dalje je traženo da položaji u državnoj upravi na teritoriji Vojvodine budu popunjeni Vojvođanima, kao i da građani Vojvodine imaju svoje reprezentativne predstavnike u Vladi i u svim državnim institucijama u Beogradu.

Somborska konferencija i na njoj doneta rezolucija, faktički su početak delovanja *Vojvođanskog fronta*, nadnacionalne i anticentralističke grupacije političkih stranaka koja je delovala sa ciljem preuređenja države i ostvarenja cilja – vojvođanske autonomije. Somborska rezolucija vratila je u političku nomenklaturu retoričku, istorijski pojam i ime Vojvodine u granicama Banata, Bačke, Baranje i Srema. Nakon Somborske, sledila je Novosadska konferencija (1932) na kojoj su raznorodni politički akteri tragali za državno-pravnim rešenjem vojvođanskog pitanja. Politička agenda Vojvođanskog fronta, kao politički pluralne asocijacije koja će demokratskim putem artikulirati vojvođansko pitanje kao ustavno, težila je federalizaciji Jugoslavije u kojoj bi Vojvodina bila federalna jedinica, ravnopravna sa drugima. Federalni status je, smatrali su, bio nužan kao vid „samoodbrane“ Vojvodine od zloupotreba i ekonomske eksploatacije. Prema interpretaciji Samostalne demokratske stranke, vojvođansko pitanje se pojavilo zbog ekonomskih problema: „To tamo Srbi vode. To nije separatizam. To je samoodbrana vojvođanska... u Vojvodini je ekonomski motiv glavni.“ Na taj način je liberalno, pretežno srpsko, građanstvo nametnulo vojvođansko pitanje kao ustavno, ali i demokratsko pitanje, odbacivši uskosrpske koncepcije nacionalističkih krugova koji su se protivili svakoj njenoj autonomnosti.

Uprkos protivljenjima iz Beograda, Novosadska i Somborska rezolucija afirmisale su ideje vojvođanske autonomije i jačale njenu samosvet, kao i opozicione i demokratske pokrete u njoj. Ipak, do konačnog formiranja Vojvođanskog pokreta dolazi 1935. godine. Činili su ga politički subjekti koji su tri godine ranije stali iza Novosadske rezolucije, ali i članovi ilegalne KPJ, zbog njihove privrženosti autonomiji Vojvodine i oštrog antirežimskog stava. Stavovi komunističke partije u Vojvodini koji je formulisao platformu federalne pozicije Vojvodine u Jugoslaviji. Navodeći specifičnosti Vojvodine u ekonomskoj i nacionalnoj sferi, on je pisao da se ova „samostalna istorijska jedinica sa svojom tradicijom, ne može bez posledica po njene narode uključiti ni u jednu pokrajinu“, zbog čega, smatrao je, „Vojvodina treba da bude ravnopravna jedinica u budućem državnom preuređenju sa ostalim pokrajinama“. I zbog toga ne treba da čudi uspeh Narodnooslobodilačkog pokreta (partizani) u Vojvodini, kome je upravo ova pokrajina dala značajan vojni, politički, ali i ekonomski doprinos.

Nakon napada nacističke Nemačke na Jugoslaviju (1941), kapitulacije vojske i okupatorske podele države, Vojvodina je potpala pod tri represivna okupaciona režima. Srem je uključen u sastav kvislinške Nezavisne Države Hrvatske; Bačku i Baranju je anektirala Hortijeva Mađarska, dok je Banat bio pod specijalnom nemačkom upravom. I pre rata kompleksne međunarodne i unutarjugoslovenske okolnosti imale su uticaj na složenu nacionalnu strukturu u Vojvodini.

Realizacija ideje autonomije u Antifašističkom ratu

Okupaciona politika na vojvođanskom prostoru izražavala se u diskriminaciji, genocidu, denacionalizaciji i etničkom čišćenju. Najradikalniji je bio karakter ustaškog okupacionog režima, čiji su metodi počivali na rasističkoj politici „krvi i tla“, koja je prema srpskom, jevrejskom i romskom stanovništvu koristila praksu genocida, pokršćavanja i raseljavanja. Ove nepovoljne pretpostavke predodredile su razvoj oslobodilačkog pokreta u Vojvodini i njegove istorijske mogućnosti. Činilo se da te pretpostavke nisu davale ozbiljnije mogućnosti za realan otpor ili uspeh oslobodilačkog pokreta. Komunistička partija Jugoslavije koja u Vojvodini broji samo 1.200 članova, bila je uverena da se i u ovako složenim političkim i geografskim (ravničarskim) prilikama može organizovati oslobodilački i oružani pokret protiv okupatora. Posebna važnost pridaje se organizaciji i razvoju antifašističkog pokreta unutar svih naroda Vojvodine, kako bi se prevazišla zloupotreba nacionalnog pitanja, tj. uverenje o „nacionalnom oslobođenju“ koje je došlo kao deo političke koncepcije okupacionih sila. Polazeći od stava da je oružana borba jedina alternativa u postojećim prilikama, KPJ u svojim prvim dokumentima i proglasima insistira na oslobodilačkom i antifašističkom, ali i jugoslovenskom karakteru svoje borbe. U želji da pokretu da nacionalno pluralne karakteristike, KPJ se proglasima obratila svim narodima pozivajući ih u zajedničku borbu za nacionalno oslobođenje i ravnopravnost u budućoj slobodnoj Vojvodini. Na toj antiokupatorskoj, socijalnoj i jugoslovenskoj platformi NOP pod vođstvom KPJ će postepeno pridobijati podršku gotovo svih naroda u Vojvodini sa jasnim izuzetkom Nemaca.

Sledstveno tome, NOP u Vojvodini se organizovao i solidno razvio već 1941. i u Bačkoj i u Banatu i u Sremu. Formirano je više partizanskih odreda koji su pružali otpor okupatoru u vrlo složenim okolnostima. U Bačkoj i Banatu taj pokret je na kraju 1941. doživeo veliku krizu i poraz, ali je ipak uspeo da se održi i da se od 1942. do 1944. razvije u duhu političkih ideja koje je KPJ definisala još na početku rata. Znatno više uspeha i organizovanosti doživeo je antifašistički pokret u Sremu. Iako se nešto kasnije počeo razvijati, pokret je bio lišen mnogih slabosti koje su karakterisale NOP u Bačkoj i Banatu. On se postupno razvijao i od početka je imao naglašeno jugoslovenski i oslobodilački, ali i socijalni karakter. Od polovine 1942. pokret u Sremu već dobija masovniji karakter.

Partizanski, antifašistički pokret pod vođstvom KPJ od početka otvara i pitanje Vojvodine u budućem federativnom uređenju koje će nastajati tokom rata i posle oslobođenja zemlje. U pitanju je jasno političko opredeljenje za autonomiju Vojvodine u procesima federalizacije jugoslovenske države. Uspešima vojvođanskih partizanskih jedinica na frontu, ali i konstituisanjem političkih i vojnih institucija vojvođanskog karaktera: Glavnog štaba za Vojvodinu, Glavnog Narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine, Pokrajinskog komiteta

KPJ za Vojvodinu, obezbeđivala se osnova za drugačije rešenje statusa Vojvodine i nesumnjivo anticipirao njen ravnopravni status u novoj federaciji koja se kreirala. U tom smislu politička i vojna institucionalizacija Narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine i veoma razvijen antifašistički pokret, istorijski su presudno predestinirali njen autonomni status i to kao jugoslovenske jedinice, jer su, u ratu formirane, pokrajinske institucije bile u neposrednoj vezi sa jugoslovenskim rukovodstvom i pod njegovim direktnim političkim i vojnim ingerencijama. Ipak, odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a (1943) konstituišu jugoslovensku federaciju na nacionalnim, a ne na istorijskim osnovama (sa izuzetkom Bosne i Hercegovine). U državno-pravnom smislu pet jugoslovenskih nacija (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci) konstituišu jugoslovensku federaciju na principu nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja, što je značilo da su federalne jedinice državnog, a ne administrativnog karaktera. Osim navedenog, Vojvodina na Drugom zasedanju AVNOJ-a nije pomenuta, verovatno i kao rezultat činjenice da je nakon pogibije Žarka Zrenjanina, čelnika KPJ za Vojvodinu, novembra 1942. bila politički slabo reprezentovana i bez „svog“ uticajnog čoveka u partijskom vrhu.

Konstituisanje autonomije Vojvodine i njeno vezivanje za Srbiju okončano je, nakon konačnog oslobođenja Jugoslavije od fašizma, 30–31. jula 1945. na Skupštini izaslanika naroda Vojvodine (Srba, Mađara, Hrvata, Slovaka, Rumuna, Rusina, Jevreja). Ona je donela na osnovama istorijskih, nacionalnih i drugih specifičnosti odluku o konstituisanju Vojvodine u autonomnu pokrajinu. Istovremeno je na Skupštini odlučeno da se autonomna pokrajina prisajedini Srbiji kao federalnoj jedinici nove Jugoslavije. Važno je istaći da je iz redova svih nabrojanih naroda govorio po jedan predstavnik koji je podržao stav o autonomnoj Vojvodini koja pristupa Srbiji. Njihove izjave su bile zvanične i štampane uz Odluku Skupštine u *Službenom listu Vojvodine*, čime su dobile pravnu snagu, ali je i naglašeno da su narodi Vojvodine bili u temelju njene autonomije kao konstituensi. Takođe, u formalno-pravnom smislu je važno afirmisati prisajedinjenje iz 1945. godine. Naime, odlukama međunarodno priznate Privremene Narodne Skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije, posebno je naglašeno da „između predratne i današnje Jugoslavije nema, u pogledu njenog unutrašnjeg uređenja, nikakvog kontinuiteta“. Međunarodno, nova Jugoslavija, pod vlašću komunista, je prihvatila kontinuitet sa Kraljevinom, ali u unutrašnjem poretku proklamovan je potpuni pravni (revolucionarni) diskontinuitet. Zbog toga je i formalno-pravno, ali i politički bilo nužno obnoviti vezu Vojvodine sa Srbijom 1945. godine. Odluke Skupštine izaslanika kao nacionalno i politički pluralne institucije verifikovao je AVNOJ na svom trećem zasedanju 10. avgusta 1945. istog dana kada prerasta u Privremenu Narodnu Skupštinu Demokratske Federativne Jugoslavije – najviše zakonodavno i predstavničko telo nove Jugoslavije, koje je imalo i puno međunarodno priznanje svih članica Antifašističke koalicije. Međutim, već 1. septembra 1945. Predsedništvo

Narodne skupštine Srbije donosi *Zakon o ustanovljenju i ustrojstvu AP Vojvodine*. Rukovodstvo Srbije je preko navedenog akta pokušalo da ozakoni tumačenje prema kome je autonomiju Vojvodine formirala Srbija. Zakon je otvorio pitanje: ko je ustanovio autonomiju Vojvodine i da li se njime pravno obesmišljava odluka Skupštine izaslanika naroda Vojvodine i potvrda jugoslovenske skupštine od 10. avgusta 1945. godine.

Autonomna pokrajina u Federativnoj Jugoslaviji

U periodu oslobađanja Vojvodine od fašizma, potom Vojne uprave (17. oktobra 1944. do 15. februara 1945) i neposredno nakon njenog okončanja, pokrajina je izmenila etničku strukturu, iseljavanjem nemačkog stanovništva. Veliki deo Nemaca povukao se s vojnicima Vermahta, procenjuje se, njih oko 200.000, da bi većina preostalih tokom Vojne uprave bila smeštena u logore (njih oko 140.000). Povlačenjem, iseljavanjem i pogibijama, Vojvodina je ostala bez oko 350.000 svojih dotadašnjih žitelja. Ipak, proterivanje nemačkog stanovništva koje je bilo važan oslonac okupacionom aparatu terora, bilo je praksa većine evropskih država u kojima je postojala nemačka manjina. Manji broj Nemaca koji je bio na strani Narodnooslobodilačkog pokreta ili su se nacionalno izjasnili kao pripadnici mađarske zajednice, ostao je u Vojvodini. Imovina prote-ranog nemačkog stanovništva i svih saradnika okupatora, bila je konfiskovana, kao prateća kazna zbog kolaboracije. Umesto iseljenih Nemaca, Vojvodina je u procesu kolonizacije, iz drugih delova Jugoslavije, dobila nove stanovnike. U prvom talasu kolonizacije između avgusta 1945. i jula 1947. u pokrajinu je nase-ljeno 225.000 ljudi u 114 mesta. Nacionalni sastav, u skladu s odlukom o prisajedinjenju Srbiji, bio je većinski srpski.

Tako je konfiskacijom, kolonizacijom, prisilnim otkupom i nacionalizacijom, Vojvodina u velikoj meri izmenila ne samo etničku, već i socijalnu strukturu, izgubivši dotadašnji i međuetnički balans i ekonomsku osnovu svoje autonomije – razvijenu srednju klasu. Kad se navedenim procesima u ekonomiji doda i selidba privrednih objekata na zapad Jugoslavije zbog izgledne Staljinove agresije na Jugoslaviju (posle 1948), za koju se verovalo da bi trebalo da ide preko vojvođanske ravnice, kao i još uvek rigidan centralistički sistem i formalni karakter autonomije – bilo je potpuno očekivano privredno zaostajanje Vojvodine krajem četrdesetih i u pedesetim godinama. Ipak, Vojvodina je najviše bila pogođena prinudnom akumulacijom kapitala u cilju industrijskog razvoja, na račun poljoprivredne proizvodnje. Prema izračunima ekonomista, preko dispariteta cena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda u Jugoslaviji je iz poljoprivrede u industriju između 1952. i 1966. preliveno oko pet milijardi dolara. Uzimajući u obzir strukturu vojvođanske privrede, procena je da je iz Vojvodine na ovaj način oduzeto i upumpano u industrijalizaciju

više od dve milijarde dolara. Poseban problem predstavljala je činjenica da je podizanje industrijskih postrojenja u tom periodu zaobilazilo Vojvodinu, ali je posebno poguban bio upravo obrnut proces – izmeštanja industrijskih postrojenja iz Vojvodine. U periodu 1945–1951. iz Vojvodine je, bez naknade, oduzeto i izmešteno u druge krajeve Jugoslavije 59 industrijskih preduzeća, među kojima i električne centrale, livnice, hemijske fabrike, fabrike drvne industrije, štamparije, ciglane, kudeljare, šećerane, uljare, mlinovi itd. Uz sve to, nijedna od 66 fabrika koje je Jugoslavija dobila iz Nemačke, na ime ratne odštete, nije smeštena u Vojvodinu. Dodaju li se tome dramatični dispariteti cena između industrije i poljoprivrede, ne čudi stav ekonomista da je Vojvodina dala ogroman doprinos formiranju akumulacije u Jugoslaviji, gubeći ogromna sredstva za sopstveni razvoj. Do kraja šezdesetih, ekonomski razvoj Vojvodine je bio usporen i ona je zaostajala u odnosu na druge delove zemlje.

U okolnostima velikih ekonomskih nedaća u kojima se pokrajina našla pesedetih godina, već početkom šezdesetih se činilo da se stvaraju uslovi da se ona i politički degradira. Zbog permanentnih pokušaja Srbije da promeni i preinači istorijski smisao konstituisanja vojvođanske autonomije nakon 1945, rasprave u jugoslovenskom vrhu početkom šezdesetih godina 20. veka, stavile su u prvi plan vojvođansko pitanje koje je ponovo otvoreno. Cilj je bio pokušaj političkog vođstva Srbije da se pre donošenja novog ustava (1963) pitanje autonomije Vojvodine reši na drugačiji način, a u krajnjoj konsekvenci ona i konačno ukine. Zahtevi srbijanskog državno-partijskog rukovodstva su išli prevashodno za osporavanjem samih osnova autonomije, pokušajima da se ona izrazi isključivo kao pokrajina Srbije, koju je Republika svojom unilateralnom voljom konstituisala i čiji status može menjati u svakom trenutku. Nerazumevanje i neprihvatanje ideje složene države, izrazilo se u srpskom partijskom vrhu i ovom prilikom, napadima na same temelje pokrajinske autonomije i ugrožavanje njenog identiteta i daljeg razvoja. Srbijanske intencije prema vojvođanskoj autonomiji najotvorenije i najuverljivije je izrazio potpredsednik Izvršnog veća Srbije, Slobodan Penezić, rečima: „Ako sada ne ujedinitimo Vojvodinu, nikad više nećemo moći“. U to vreme istraživačima je bila uočljiva težnja da se legalizuje stav kako se Srbija ne može konstituisati u nacionalnu državu zbog svog složenog karaktera, odnosno, postojanja pokrajine. Ključne tačke u ovom, po Vojvodinu, prelomnom disputu, bile su iskrivljene i neistorične interpretacije o motivima nastanka njene autonomije – u kojoj meri je ona izraz istorijskih, a u kojoj kompleksnih etničkih i političkih konstelacija i koliko je oportuno vojvođansku autonomiju ugrađivati u jugoslovensku federalističku strukturu. Srbijanski državno-partijski vrh, koji je u tom periodu delovao pod snažnim uticajima jugoslovenskog potpredsednika, Aleksandra Rankovića, relativizovao je istorijske koncepcije i kontinuitet autonomije Vojvodine, marginalizovao istorijski značaj njene višenacionalne strukture u procesu konstituisanja autonomije i opravdanost autonomije kao kategorije jugoslovenskog federalizma.

Međutim, u izmenjenim okolnostima u Jugoslaviji u drugoj polovini šezdesetih godina, zbog privremene prevlasti reformske orijentacije u društvu, nakon smene uticajnog Aleksandra Rankovića, dubokim promenama bila je podvrgnuta i federacija od 1967. do 1971. godine. Od ukupno tri grupe, drugi set amandmana na Ustav jugoslovenska skupština je proglasila 26. decembra 1968. i on je dominantno uređivao položaj autonomnih pokrajina. Od trinaest amandmana, većina je išla za tim da ojača subjektivitet republika i pokrajina. Takvu intenciju ustavotvoraca je posebno iskazivao 7. amandman u kojem su nabrojane sve republike, čime je naglašena njihova državnost, dok je eksplicitnim navođenjem obe pokrajine u 18. amandmanu apostrofirana njihova osnažena autonomna pozicija. Uz to 7. amandmanom, ispred imena pokrajina dodat je atribut „socijalistička“, kao i u slučaju svih republika. U 18. Amandmanu stoji izričito da jugoslovenska federacija „štiti Ustavom utvrđena prava i dužnosti autonomnih pokrajina“, što je Srbija doživela kao uplitanje u svoja suverena prava. Amandmani iz 1968. su dalje predviđali da se teritorija autonomnih pokrajina nije mogla menjati bez saglasnosti pokrajinskih skupština. Pravosudni sistem pokrajina izjednačen je sa onim u republikama, a Vojvodina je dobila i svoj Vrhovni sud. Osamnaesti amandman, koji reguliše glavninu pokrajinskih nadležnosti, ovu teritorijalnu jedinicu definiše kao „socijalističku, demokratsku, društveno-političku zajednicu sa posebnim nacionalnim sastavom i drugim osobenostima, u kojima radni narod ostvaruje društveno samoupravljanje, uređuje pokrajinskim zakonima i drugim propisima društvene odnose, obezbeđuje ustavnost i zakonitost, usmerava razvitak privrede i društvenih službi, organizuje organe vlasti i samoupravljanja, obezbeđuje ravnopravnost naroda i narodnosti, stara se o pripremanju i organizovanju odbrane zemlje i o zaštiti Ustavom utvrđenog poretka i vrši druge poslove od zajedničkog interesa za politički, privredni, kulturni život i razvitak pokrajine – osim poslova od interesa za republiku kao celinu, koji se utvrđuju republičkim ustavom.“ U istom amandmanu pisalo je i da su za vršenje zadataka i poslova federacije na „teritorijama autonomnih pokrajina odgovorne i autonomne pokrajine“. Ovime su značajno priširene autonomne ingerencije Vojvodine. Najzad, poslednji 19. amandman iz 1968. sprovodeći dosledno politiku pune nacionalne ravnopravnosti u svim pravima i dužnostima je izjednačio „narode“ i „narodnosti“, tačnije južnoslovenske i manjinske nacionalnosti.

Treća grupa amandmana na Ustav proglašena je u Skupštini SFRJ 30. juna 1971. donevši najsuštinskije promene u legislativi i empiriji jugoslovenskog federalizma. Već je prvi amandman usvojen 1971. ukazivao na suštinu i duh unapređenog ustavotvornog koncepta. Naime, u njemu je pisalo da „radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama (...) a u SFR Jugoslaviji kad je to u zajedničkom interesu.“ U gotovo svim slučajevima rada i funkcionisanja saveznih organa (Predsedništvo, SIV, Savezna skupština),

postojala je ustavna obaveza „usklađivanja stavova“, da bi odgovarajuće odluke imale pravnu snagu. Način i metodologiju „usklađivanja zajedničkih stavova“ regulisao je 33. amandman. Prema njemu federacija može doneti neku odluku samo „na osnovu usaglašenih stavova s nadležnim republičkim i pokrajinskim organima“. Faktički, republike i pokrajine su imale pravo veta, kada bi procenile da su im ugroženi vitalni interesi. Takođe, Ustav je mogao biti promenjen odlukom Savezne skupštine, uz saglasnost skupština svih republika i autonomnih pokrajina, dakle, konsenzusom.

Ustavne reforme i prekompozicija jugoslovenskog federalizma koja je išla u pravcu dalje decentralizacije, osnaživanja republičke državnosti i značajnog povećavanja nadležnosti pokrajina, nisu prošli bez snažnog otpora u Srbiji. Deo republičkog rukovodstva Srbije i uticajni delovi nacionalističke inteligencije, nezadovoljni predloženim rešenjima, organizovali su raspravu na Pravnom fakultetu u Beogradu 1971. na kojoj je oštro napadnuto pre svega dalje širenje pokrajinskih autonomija. Uprkos tome, usvojene ustavne promene išle su u smeru dalje demokratizacije društva i decentralizacije zemlje, a pre svega je izmenjen položaj pokrajina, koje su dobile znatno širu autonomiju. Završetak te ustavne reforme bio je označen donošenjem Ustava iz 1974. godine. Položaj Vojvodine u jugoslovenskoj federaciji garantovao je zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, pravo na imovinu i raspolaganje vlastitim prihodima. Vojvođanska autonomija bila je garantovana saveznim ustavom i pravom veta koji je posedovala, čime su potvrđene izvorne istorijske i političke težnje za autonomijom, proistekle iz antifašističkog pokreta i Narodnooslobodilačkog rata. Ovi preduslovi otvorili su period istorijski neuporedivog ekonomskog razvoja Vojvodine. Iste 1974. godine, kada je usvojen poslednji jugoslovenski Ustav i Vojvodina je dobijanje pune i suštinske autonomije krunisala donošenjem svog Ustava.

Jedna od ključnih političkih konsekvenci novih ustavnih rešenja ticala se neposrednije veze pokrajina (Vojvodine i Kosova) za jugoslovenski federalizam, a ne više ekskluzivno i samo za Srbiju, čime su one bile dvojno određene i kao entiteti u sastavu Srbije, ali i elementi jugoslovenskog federalizma, sa pravom paritetne zastupljenosti u organima i institucijama savezne države. Pošto nisu bile konstitutivni elementi jugoslovenskog federalizma, nisu raspolagale pravom na samoopredeljenje. Ipak, ovaj dihotomno izražen karakter pokrajina jačao je njihovu autonomiju i samosvest, povećavao nadležnosti, ali je omogućavao i put ka trajnijem i mirnom rešavanju pre svega kompleksnog kosovskog pitanja.

Međutim, ni tada neće prestati pritisak za smanjenjem ili ukidanjem autonomije pokrajina. Tako je grupa političkih čelnika Srbije samo dve godine posle donošenja Ustava, 1976. napisala „Plavu knjigu“, kojom se otvoreno napadao položaj i status autonomnih pokrajina. Čvrst stav jugoslovenskog predsednika Josipa Broza Tita u zaštiti autonomije Vojvodine i Kosova sprečio je dalje

pritiske Srbije. Ali nakon Titove smrti (1980), sredinom osamdesetih godina 20. veka, Memorandum Srpske Akademije Nauka, kao uvod u krvavo razbijanje Jugoslavije, žestoko se obrušio i na vojvođansku autonomiju. Novo centralistički orijentisano rukovodstvo Srbije na čelu sa Slobodanom Miloševićem krenuo je u leto 1988. u medijsku kampanju protiv pokrajinskih autonomija Vojvodine i Kosova, a u Vojvodini su počele i režirane demonstracije i ulično iskazivanje nezadovoljstva njenim statusom. Vrhunac nasilnih protesta koje je novi nacionalistički politički vrh Srbije organizovao u Novom Sadu, kao glavnom gradu Vojvodine, desio se početkom oktobra 1988. kada je pokrajinsko rukovodstvo, pod žestokim pritiskom uličnih okupljanja, podnelo ostavke. Prethodno ih je novi lider Srbije, Milošević, optužio za separatizam. Medijska kampanja protiv smenjenog rukovodstva nastavljena je i u mesecima koji su sledili i bila je usmerena na pripremu javnosti za konačno ukidanje autonomnih prava Vojvodine. „Radikalne kadrovske promene“, kako su se nazivale, kao i raskid sa „autonomaškom politikom“, dovele su na ključne pozicije u Vojvodini najkonzervativnije zagovornike centralističke politike. Novi pokrajinski kadrovi, kao i do tada kosmopolitski vojvođanski mediji, preko noći su postali najgorljiviji promoteri nacionalističke politike i svakodnevnog govora mržnje. Na ulici proizvedenu realnost, trebalo je usaditi u najšire slojeve stanovništva. Nakon oktobarske nasilne smene pokrajinskog rukovodstva, ustavne promene i faktičko ukidanje autonomije Vojvodine, bili su samo formalnost. Konačni čin se odigrao u martu 1989. kada su usvojeni amandmani na ustav Srbije, kojima je autonomija dveju pokrajina svedena na minimum, suštinski je prestala da postoji.

Epilog: istorijska regresija u centralističkoj Srbiji

Ubrzo nakon smene pokrajinskog rukovodstva i ustavnih promena, usledila je jedna od najtemeljnijih čistki u istoriji Vojvodine. Ne postoje egzaktni podaci, ali se procenjuje da je tokom i nakon tzv. antibirokratske revolucije u pokrajini smenjeno oko 40.000 političkih funkcionera, visokih državnih činovnika, šefova policije, sudija, direktora zdravstvenih, kulturnih, prosvetnih, naučnih i informativnih centara. U privredi je smenjeno oko 80 odsto rukovodećeg kadra; samo u dotadašnjoj vojvođanskoj prestonici, Novom Sadu, su smenjeni čelni ljudi svih pet banaka, kao i direktori pošte, železnice, Naftagasa... Nije dan urednik informativnih kuća nije opstao, menjane su čitave redakcije i to na svim, do tada, službenim jezicima u pokrajini. Ukinuti su vojvođanski investicioni i penzioni fondovi, a sredstva su prebačena u republički centar.

U ekonomskom smislu, bilans Vojvodine u jugoslovenskoj državi je bio negativan. Ona je postala sastavni deo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. kao najrazvijenija južnoslovenska oblast. Po stepenu razvijenosti Vojvo-

dina je bila izjednačena sa Slovenijom, iznad Hrvatske i daleko razvijenija od svih drugih oblasti. Pred raspad Jugoslavije 1986. razmer razvijenosti Vojvodine i Slovenije je bio 1:1,4. Slovenija je posle sedam decenija jugoslovenskog razvoja pretekla Vojvodinu po veličini društvenog proizvoda za 40 odsto. Ali, ove računice deluju odlično kada se uporede sa bilansima Vojvodine u centralističkoj Srbiji, nakon raspada Jugoslavije (1991). Dakle, ako se uzme 2000. kao poredbena godina, tada svaka komparacija Slovenije i Vojvodine mora biti po pokrajinu okarakterisano kao potpuna istorijska katastrofa, jer je razmer 8 : 1. Samo decenija (1990–2000) provedena u unitarnoj i centralističkoj Srbiji, kao rezultat tzv. antibirokratske revolucije (1988), podigla je razliku u razvijenosti između Slovenije i Vojvodine čak osam puta, na štetu pokrajine.

Naposletku, nakon raspada Jugoslavije i početka ratova (1991), pristupilo se i etničkom inženjeringu u Vojvodini, odnosno izmeni nacionalne strukture stanovništva. Etničko čišćenje Vojvodine najviše je bilo izraženo u Sremu, a umesto dela njenih dotadašnjih stanovnika, uglavnom, nesrpske nacionalnosti koji su se iseljavali, često podstaknuti nasiljem, batinanjem i pretnjama, naseljavano je srpsko stanovništvo izbeglo iz Hrvatske ili Bosne i Hercegovine. Stroga centralizacija tokom devedesetih godina 20. veka, dovela je do brze i temeljne pauperizacije Vojvodine, koja je od jednog od razvijenijih političko-teritorijalnih subjekata srednjerazvijene socijalističke Jugoslavije, postala nerazvijeni region Srbije.

Istorijski, nacionalno-pluralni i demokratski koreni vojvođanske autonomije aktuelni su i u savremenosti, upravo koliko i davnašnje težnje da se ne samo autonomni status, već i sama Vojvodina, kao istorijska činjenica i viševekovna teritorijalno-politička zajednica, obesmisle i ukinu. Ideologija nacionalizma kao dominantna legitimacijska matrica u Srbiji, s nacijom kao organskom kategorijom, nikad se nije pomirila sa autonomijom Vojvodine, smatrajući je separatizmom i cepanjem jedinstva nacije, ne birajući sredstva u zatiranju njene autonomije i identitetskih karakteristika.

Bibliografija

- Antifašizam – AVNOJ – Autonomija*, ur. ŠUŠNJAR, Stanko. Novi Sad, 2013.
- Atanacković, Petar. „Srbija iz tri dela mora biti cela. Položaj pokrajina i ustavne reforme u Srbiji 1980-ih godina: pozicija Vojvodine“, u: *Slobodni i suvereni. Umetnost, teorija i politika – knjiga eseja i intervjuva o Kosovu i Srbiji*, ur. V. Knežević, K. Lukić, I. Marjanović, G. Nikolić, Novi Sad: Cenzura, 2013, str. 137–156.
- Bešlin, Milivoj. „Autonomija Vojvodine u jugoslovenskom federalizmu“, u: *Antifašizam – AVNOJ – Autonomija*, ur. Stanko Šušnjar, Novi Sad: Udruženje antifašista Noovog Sada, 2013, str. 47–59.

- Bešlin, Milivoj, „Vojvodina u Jugoslaviji: Borba za autonomiju“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, ur. W. Hoepken, F. Bieber, L. Perović, D. Roksandić, M. Velikonja, Beograd, 2017, str. 279–324.
- Boarov, Dimitrije. *Politička istorija Vojvodine*. Novi Sad: Agencija CUP, 2001.
- Dimić, Ljubodrag. *Istorija srpske državnosti. Srbija u Jugoslaviji*. 3. Novi Sad: SANU – Ogranak u Novom Sadu, 2001.
- Društveno ekonomski razvoj Vojvodine*. Novi Sad: Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, 1978.
- Đukanović, Dragan. „Vojvodina u post-jugoslavenskome kontekstu: nastavak suspendiranja autonomije“, *Politička misao*, god. 53, br. 1, Zagreb, 2016, str. 51–70.
- Gaćeša, Nikola. *Radovi iz agrarne istorije i demografije*. Novi Sad: Matica srpska, 1995.
- Gavrilović, Slavko. *Srbi u Habsburškoj monarhiji (1792–1849)*. Novi Sad: Matica srpska, 1994.
- Gmizić, Dragan. *Zemlja, nafta i ljudi. Svedočenja o razvoju Vojvodine u periodu od 1974. do 1988. godine*. Novi Sad: NDNV, 2014.
- Ivić, Aleksa. *Istorija Srba u Vojvodini*. Novi Sad: Matica srpska, 1996.
- “Izbor iz dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u autonomnu pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935–1945“, prir. Končar, Ranko, u: *Savremenost*, 1/74, Novi Sad, 1974, str. 89–160.
- Jankov, Dragomir. *Vojvodina – propadanje jednog regiona*. Novi Sad: CPO, 2007.
- Jovanović, Nadežda. *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925–1928*. Beograd: Rad, 1974.
- Končar, Ranko, Boarov, Dimitrije. *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*. Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2011.
- Končar, Ranko. „Autonomija Vojvodine – istorijska geneza i njeno konstituisanje“, u: *Antifašizam – AVNOJ – Autonomija*, ur. Stanko Šušnjar, Novi Sad: Udruženje antifašista Noovog Sada, 2013, str. 15–27.
- Končar, Ranko. „Formiranje pokrajinskog Narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 19/1980, str. 49–60.
- Končar, Ranko. „Osnivački kongres KPS i istorijske osnove federalne Srbije kao složene jedinice“, u: *Osnivački kongres Komunističke partije Srbije*, zbornik radova, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988, str. 145–151.
- Končar, Ranko. *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*. Novi Sad: MIR, 1995.
- Krkljuš, Ljubomirka. *Središnji organi vlasti u Srpskoj Vojvodovini 1848–1849*. Novi Sad: Matica srpska, 2013.

- Mikavica, Dejan. *Srpska Vojvodina u Habzburškoj monarhiji 1690–1920*. Novi Sad: Stylos, 2005.
- Miletić, Aleksandar R., „Generacije srpskih (re)centralista, 1968–1990: Opravdani zahtevi ili put u raspad Jugoslavije?“, http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c3.html
- Petranović, Branko, Zečević, Momčilo. *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, 1–2, Beograd: Prosveta, 1987.
- Petrović, Novak. *Autonomna Pokrajina Vojvodina*. Beograd: Narodna armija, 1968.
- Popov, Čedomir, Popov, Jelena. *Autonomija Vojvodine – srpsko pitanje*. Sremski Karlovci: Kulturni centar Karlovačka umetnička radionica, 2000.
- Popov, Dušan. *Srpska štampa u Vojvodini 1918–1941*. Novi Sad: Matica srpska, 1983.
- Popović, Dušan. *Letopis o Vlaovićima*. I–III, Novi Sad: MIR, 2006.
- Popović, Dušan. *Srbi u Vojvodini 1–3*. Novi Sad: Matica srpska, 1999.
- Rakić, Lazar. *Radikalna stranka u Vojvodini 1902–1919*. Novi Sad: Institut za istoriju, 1983.
- Stojšić, Đorđe. *Osmo sednica. Kako je Slobodan Milošević pobedio a Srbija istorijski izgubila*. Beograd: DanGraf, 2014.
- “Ustav Republike Srbije”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 98/2006.
- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; Ustavni amandmani od I do XLII (iz 1967, 1968. i 1971. godine)*. Beograd: Književne novine, 1971.
- Vasilić, Ljubica. *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945. Građa za istoriju Vojvodine*. Knj. 7, Novi Sad – Sremski Karlovci: Arhiv Vojvodine, 1971.
- Vojvodina u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*, ur. Popov, Čedomir. Novi Sad: Filozofski fakultet, 1984.
- Vrkatić, Lazar. *O konzervativnim političkim idejama*. Novi Sad: Mediteran publishing, 2009.
- Zirojević, Olga. *Panonska urbana kultura*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2014.

Milivoj Bešlin

IDENTITIES ON CROSSROADS: VOJVODINA BETWEEN SERBIA AND YUGOSLAVIA

Summary: *The paper presents a historical review of the genesis of the battle of Serbian people for autonomy in southern Hungary, while especially highlighting the May Assembly (1848) and the “Blagoveštenski” convocation (1861). The central part of the paper refers to the social, constitutional, political, and economical position of Vojvodina in the Kingdom of Yugoslavia, after its accession in 1918. Economical problems during the 1920s have created an ambient for the political battle of, mostly Serbian, citizens to change the constitutional position of Vojvodina in the Kingdom of Yugoslavia. The second part of the central segment refers to Vojvodina in World War II and its institutional and military growth into a special province of federal Yugoslavia, which has been constituted during the antifascist war. The third part of the central segment refers to the constituting of Vojvodina as an autonomous province and the complex dynamics of relations which it had, both with the federation and its home republic—Serbia. The fights for autonomy at the beginning of the 1960s and the radical constitutional changes at the end of the 1960s and the beginning of the 1970s are especially highlighted.*

Keywords: *Vojvodina, Serbia, Yugoslavia, constitutional position, autonomous province, Yugoslavian federalism.*

NACIONALNA PRIPADNOST STANOVNIŠTVA U SRBIJI KROZ POPISE, 1948-2011.

*Daniela Arsenović**

Sažetak

Popis stanovništva koji se po pravilo održava na svakih deset godina (mada se usled različitih društvenih i političkih faktora može doneti odluka o njegovom odlaganju), predstavlja najvažniju bazu podataka o stanovništvu jedne zemlje. Popisom stanovništva prikupljaju se različita obeležja i podaci o stanovništvu jedne zemlje. Oni obuhvataju niz socio-demografskih karakteristika kao što su ukupan broj stanovnika, broj stanovnika po polu i starosti, zanimanju, delatnosti, stepenu formalnog obrazovanja, pismenosti, broj i veličinu domaćinstava, veličinu porodice, bračni status. Takođe, popisom se prate i migracije, kao i etnička obeležja stanovništva. Iz popisa stanovništva u Srbiji moguće je dobiti tri etnička obeležja, a to su verosipovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost. Podaci o etničkim karakteristikama stanovništva na osnovu međunarodnih preporuka ne pripadaju takozvanim osnovnim obeležjima i svaka država samostalno odlučuje da li će ove podatke prikupljati u popisu. U ovom radu analizirani su metodološki okviri nacionalne pripadnosti stanovništva u Srbiji, u popisima od 1948. do 2011. Pitanje o nacionalnoj pripadnosti prisutno je u svih osam popisa sprovedenih nakon Drugog svetskog rata, a svaki od njih karakterišu metodološke specifičnosti koje se odnose kako na definiciju ukupnog stanovništva, tako i pojedinih obeležja, među kojima je i nacionalna pripadnost.

Ključne reči: *Popis, stanovništvo, nacionalna pripadnost, Srbija*

* Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad

Uvod

Popisi stanovništva predstavlja najvažniju bazu podataka o stanovništvu jedne zemlje, odnosno čini njenu ličnu kartu. Po pravilu se sprovode na svakih deset godina, mada usled različitih društvenih i političkih faktora može se doneti odluka o njihovom odlaganju.

Popisom stanovništva prikupljaju se različita obeležja i podaci o stanovništvu jedne zemlje. Oni obuhvataju niz socio-demografskih karakteristika kao što je ukupan broj stanovnika, broj stanovnika po polu i starosti, zanimanju, delatnosti, stepenu formalnog obrazovanja, pismenosti, broj i veličina domaćinstava, veličina porodice, bračni status. Popisom se prate i migracije, kao i etnička obeležja stanovništva. Iz popisa stanovništva u Srbiji moguće je dobiti tri etnička obeležja, a to su verosipovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost. Podaci o etničkim karakteristikama stanovništva na osnovu međunarodnih preporuka ne pripadaju takozvanim osnovnim obeležjima i svaka država samostalno odlučuje da li će ove podatke prikupljati u popisu. Izjašnjavanje stanovništva po pitanju nacionalne pripadnosti u popisima, u prošlosti ali i danas predstavlja osetljivo pitanje, koje je sa sobom nosilo i naglašenu političku konotaciju (Arsenović i Ivkov-Džigurski, 2020). Prema mišljenju nekih autora (Knežević i Radić, 2016) teorijski okviri u okviru kojih se analizira etnički identitet najčešće su u korelaciji sa državnim i različitim društvenim težnjama. Zbog činjenice da je stanovništvo jedan od tri osnovna elementa postojanja države, popis stanovništva jednim svojim delom uvek predstavlja i politički proces.

U ovom radu analizirani su metodološki okviri nacionalne pripadnosti stanovništva u Srbiji, u popisima od 1948. do 2011. I pored činjenice da prikupljanje podataka o etničkim obeležjima ima dugu tradiciju u popisima stanovništva naše zemlje, njihovo prisustvo se razlikuje od popisa do popisa. Podaci o nacionalnoj pripadnosti su prikupljeni u svim popisima od 1948. do 2011. godine, pitanje o verosipovesti je prisutno u popisima 1953. 1991. 2002. i 2011., dok je pitanje o maternjem jeziku prisutno u svim popisima od 1953. godine.

Nacionalna pripadnost stanovništva u popisima

Prema definiciji Ujedinjenih nacija (United Nations, 2006) etnička pripadnost počiva na zajedničkom razumevanju istorije, teritorijalnog porekla, određenih kulturnih obeležja kao što su jezik, religija, specifični običaji i način života etničke grupe. Na sličan način etničku pripadnost definišu i dokumenta Evropske komisije (Simon, 2007). Kompleksnost razumevanja etničke pripadnosti nametnula su i različita tumačenja samog pojma, zbog čega ne postoji jedinstvena opšteprihvaćena definicija etničke grupe (Arsenović i Ivkov-Dži-

gurski 2020). Etničke karakteristike zbog svoje subjektivne dimenzije mogu biti politički osetljive, a prema Hammelu i sar. (2007) svako izjašnjavanje o etničkoj pripadnosti je na neki način politički izraz.

Na osnovu podataka popisa sprovedenih pre 1948. godine, moguće je delimično izvesti nacionalnu strukturu stanovništva, dok je njeno direktno izvođenje moguće od popisa 1948. godine. Pitanje o nacionalnoj pripadnosti prisutno je u svih osam popisa u periodu od 1948. do 2011. godine. I pored toga, svaki popis sproveden nakon Drugog svetskog rata karakterišu metodološke specifičnosti koje se odnose kako na definiciju ukupnog stanovništva, tako i pojedinih obeležja, među kojima je i nacionalna pripadnost. Kroz popise se vremenom menjao ne samo udeo pojedinih etničkih grupa, a koji je mogao zavisiti od prirodnog, ali i od mehaničkog kretanja stanovništva, već se menjao i broj modaliteta (Arsenović i Ivkov-Džigurski, 2020).

Metodološke specifičnosti kod obeležja o nacionalnoj pripadnosti naročito su izražene na primerima muslimanskog i jugoslovenskog etničkog identiteta. U metodologiji primenjenoj u popisu 1948. godine predviđao je da se Muslimani jugoslovenskog etničkog porekla izjasne na osnovu jednog od ponuđenih odgovora: Srbin-musliman, Hrvat-musliman, Makedonac-musliman ili neopredeljen-musliman. Prilikom obrade popisnih podataka lica koja su se izjasnila kao Srbi-muslimani uključena u Srbe, Hrvati-muslimani u Hrvate, Makedonci-muslimani u Makedonce, a neopredeljeni-muslimani su pod takvim nazivom i iskazani posebno (RZS, 2012). U istom popisu (1948) lica koja su se izjasnila u smislu regionalne pripadnosti, metodološka uputstva predviđala su da se rešenje donosi za svaki slučaj pojedinačno. Na osnovu toga su lica koja su se izjasnila kao Dalmatinci uključivani u Hrvate, Šumadinci u Srbe itd. U slučajevima kada se lice izjasnilo kao Bosanac, svrstavano je u kategoriju Srbin, Hrvat ili neopredeljen musliman, a u zavisnosti od imena i prezimena, dok je u situacijama gde se revizija nije mogla uraditi na osnovu metodoloških uputstava, lice je uvrštavano u kategoriju ostale i nepoznate narodnosti (SZS, 1994). Nešto drugačiji metodološki pristup klasifikacije etničke pripadnosti primenjen je u popisu 1953. godine, a na osnovu koje su lica koja su se deklarirala kao Muslimani, kao i ona lica jugoslovenskog porekla koja se nisu bliže nacionalno izjasnila i lica koja su se izjasnila u smislu regionalne pripadnosti, svrstana u kategoriju Jugosloveni-neopredeljeni. Lica koja nisu bila jugoslovenskog porekla, a nisu se bliže nacionalno opredelila, svrstana su u kategoriju nacionalno-neopredeljeni (SZS, 1994; RZS, 2012). Popis sproveden 1961. godine doneo je nove izmene u klasifikaciji etničke pripadnosti, a one su se odnosile na modifikaciju kategorije Muslimana jugoslovenskog porekla. Lica jugoslovenskog porekla koja su se osećala Muslimanima (u smislu nacionalne ili etničke pripadnosti) deklarirala su se kao Muslimani (RZS, 2012). U popisu 1971. godine prvi put je stanovništvo koje se izjasnilo u smislu regionalne pripadnosti tako i svrstano u grupu "izjasnili se u smislu regionalne pripadnosti". Takođe, sta-

novništvo koje se u popisu izjasnilo kao Muslimani tako je i prikazano u smislu narodnosti (RZS, 2012). Popis 1971. kao i popis 1981. godine u metodološkom smislu uvodi grupisanje stanovnika u dve zbirne kategorije, a koje su bazirane na tome da li se lice izjasnilo ili nije (Nacionalno se izjasnili i Nisu se nacionalno izjasnili). Lica koja se nisu izjasnila razvrstana su u tri podkategorije i to: Lica koja se uopšte nisu izjasnila, lica koja su se izjasnila kao Jugosloveni i lica koja su se izjasnila u smislu regionalne pripadnosti (SZS, 1991). Naredna tri popisa (1991., 2002. i 2011.) donose nove modalitete kod etničke pripadnosti ali i neke druge metodološke pristupe tehničke prirode. U popisu 1991. godine uvedena su tri nova modaliteta: Bunjevac, Egipćanin i Šokac, dok je u popisu 2002. klasifikacija nacionalne ili etničke pripadnosti proširena još sa četiri modaliteta: Aškalije, Bošnjaci, Goranci i Cincari (RZS, 2003; RZS, 2012). Uvođenjem novog modaliteta Bošnjaci, dovelo je do smanjenja apsolutnog i relativnog broja etničke grupe Muslimani. Klasifikacija nacionalne pripadnosti proširena je i u popisu 2011. i to sa modalitetima Jermeni, Šopi, Bošnjaci i Torlaci (RZS, 2012). Poslednji popis se izdvaja i po tome što su za dvojako izjašnjavanje kod nacionalne pripadnosti bile predviene šifre, kao i mogućnost da se prilikom obrade podataka prikupljenih na terenu uvedu nove šifre za one odgovore za koje je ustanovljeno da se više puta javljaju, a za koje nije postojala šifra.

Metodološke izmene kroz popise nisu se odnosile samo na Muslimane i Jugoslovene, one su uticale i na lica koja su se izjašnjavala u smislu regionalne pripadnosti, ali i na lica drugih etničkih zajednica. Tako su do popisa 1971. Rusini i Ukrajinci prikazivani zbirno, dok su u popisima od 1948. do 1981. godine, lica koja se u pogledu etničke pripadnosti deklarirala kao Bunjevci ili Šokci, u konačnim rezultatima su prikazani zbirno sa Hrvatima (RZS, 2012).

Iskustva drugih zemalja u prikupljanju podataka o etničkim obeležjima

Kao posledica složenosti definisanja pojma etničke grupe ili zajednice, pristup prikupljanju podataka o etničkim obeležjima u popisima razlikuje se u zavisnosti od države. Na prostoru država koje se nalaze na evropskom kontinentu, kod definisanja etničke pripadnosti koriste se različiti pristupi definisanju iste, tako se u Poljskoj koriste termini “etnička manjine” (ethnic minorities) i “nacionalne manjine” (national minorities). U Švajcarskoj ne postoji zvanična definicija termina “etničko poreklo”, niti se on zvanično koristi. Istraživanja multikulturalizma u ovoj zemlji se zasnivaju na geografskom i kulturnom poreklu. U Norveškoj statistici etnička pripadnost nije dostupna u registrima stanovništva, a umesto nje koristi se zemlja porekla (rođenja) roditelja (Simon, 2007). Na prostoru Evrope može se izdvojiti šest obeležja koja služe kao indikatori etničkog identiteta, a to su: zemlja rođenja, državljanstvo, nacionalnost (odnosno etnička pripadnost), religija, jezik i zemlja porekla (rođenja) roditelja.

Nijedna evropska zemlja ne prikuplja podatke o svih šest obeležja. Na primer države kao što su Austrija, Belgija, Nemačka, Holandija, Norveška, Danska, Finska, Francuska, Grčka, Island, Italija, Luksemburg, Portugal, Španija, Švedska i Švajcarska ne prikupljaju podatke o obeležju nacionalnost/etnička pripadnost. Jedan deo navedenih zemalja (među kojima su Danska, Švedska, Norveška, Belgija, Italija, Francuska) ne prikuplja podatke ni o religiji i jeziku. Skoro sve zemlje u obeležjima imaju podatak o zemlji porekla (rođenja) indžavljanstvu, dok samo šest zemalja (Kipar, Češka, Danska, Estonija, Holandija i Norveška) raspolaze podacima zemlja porekla roditelja (Simon, 2007).

Diskusija i zaključci

Podaci dobijeni o etničkom sastavu stanovništva neophodni su za razumevanje određenih kulturoloških karakteristika stanovništva, migracija, prirodnog kretanja stanovništva, kao i položaja etničkih grupa u društvu (Arsenović i Ivkov-Džigurski, 2020). Njihova upotreba, kao i drugih popisnih podataka za potrebe naučnih istraživanja i donošenja stručnih ekspertiza može biti otežana i nekim drugim metodološkim preprekama, a koje nisu direktno vezane samo za etnička obeležja. To su pre svega neujednačeni vremenski intervali između popisa. Popis se po pravilu održava svakih deset godina. Poštujući međunarodne preporuke o ujednačenim vremenskim intervalima između dva popisa, prvi popis u 21. veku trebao je da se održi 2001. godine, ali tadašnje državno rukovodstvo donosi odluku da se popis odloži za godinu dana, tako da je on u Srbiji održan u aprilu 2002. godine, ali samo na teritoriji AP Vojvodine i Centralne Srbije. Popis 2011. je najpre bio planiran za proleće, ali je na kraju sproveden u oktobru 2011. godine. (Arsenović i Ivkov-Džigurski 2020). Popis planiran za 2021. godinu, zbog pojave pandemije COVID-19, odložen je za 2022. Promena definicije ukupnog stanovništva nameće izazov kod komparativnog praćenja određenih obeležja. U popisima 2002. i 2011. primenjena je metodologija po kojoj ukupno stanovništvo čini stanovništvo u zemlji, ali i stanovništvo čiji je boravak u inostranstvu kraći od godinu dana, kao i strani državljani sa prebivalištem u Srbiji dužim od godinu dana (RZS, 2011). Bez obzira na navedene promene u metodologiji, popis predstavlja dobru osnovu za dalja izučavanja manjinske populacione, jezičke i obrazovne politike, kao i drugih brojnih politika i strategija koje su u vezi sa demografskim stanjem i budućnošću Srbije (Đurić i sar. 2014).

Zbog činjenice da izjašnjavanje stanovništva po pitanju nacionalne pripadnosti zavisi od subjektivnog osećaja pojedinca, moguća je promena nacionalnog identiteta, što utiče na kvalitet prikupljenih podataka, ali i na njihovo tumačenje i upotrebu. Uvažavajući nesporan uticaj prirodne i mehaničke komponente demografskog kretanja na promenu kako ukupnog broja stanov-

nika, tako i broja stanovnika pojedinačnih etničkih grupa, promene broja stanovnika pojedinih etničkih zajednica u Srbiji ne mogu se vezati za demografske promene.

Bibliografija

- Arsenović, D., Ivkov-Džigurski A. (2020). Nacionalna pripadnost stanovništva kroz popise: metodološko i političko pitanje. 695-701. *Migracije i identitet: Kultura, ekonomija, država*, 6-8. decembar 2018, Zagreb.
- Đurić V., Tanasković D., Vukmirović D., Lađević P. (2014). *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. Republički zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.
- Hammel, A.E., Mason, C. i Stevanović, M. (2007). Pitanja nastala analizom etničke strukture stanovništva u SFR Jugoslaviji. *Stanovništvo*, 45(2), 7-24. DOI: <https://doi.org/10.2298/STNV0702007H>
- Knežević, A. i Radić N. (2016). Kategorizacija etničkog identiteta u popisima stanovništva: između teorijskih shvatanja i statističke prakse. *Stanovništvo*, 54(2), 59-81. DOI: <https://doi.org/10.2298/STNV161122010K>
- Republički zavod za statistiku (2003). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. *Nacionalna ili etnička pripadnost, knjiga 1*. Beograd.
- Republički zavod za statistiku (2011). *Vodič za popisivače*. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. godine. Beograd.
- Republički zavod za statistiku (2012). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. *Nacionalna pripadnost, knjiga 2*. Beograd.
- Savezni zavod za statistiku (1991). *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981*. Knjiga 1. Beograd.
- Savezni zavod za statistiku (1994). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini. *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Knjiga 2*. Beograd.
- Simon P. (2007). *“Ethnic” statistics and data protection in Council of Europe countries*. Study Report. Council of Europe, Strasbourg.
- United Nations (2006). *Conference of European Statisticians Recommendations for the 2010 Censuses of Population and Housing*. New York and Geneva.

Daniela Arsenović

ETHNICITY IN CENSUSES IN SERBIA, 1948-2011

Summary: *Population censuses are generally conducted every 10 years (but due to different social and political factors could be postponed) and represent the most important database about population in the country. A census collects information on socio-demographic characteristics of population, including: total number of inhabitants, population by age and gender, occupation, education, literacy, household composition, household size, family characteristics, marital status. Migration flows and ethnicity are collected too. Censuses conducted in Serbia collect data about ethnicity including three characteristics: religion, language and ethnicity. According to the international recommendation, data about ethnicity do not belong to the core topics, therefore, each country decides independently whether it wants to include this type of data in the census. In this paper were analysed the methodological framework of ethnicity in Serbia in censuses from 1948 to 2011. Ethnicity was included in all censuses (eight) conducted after World War II, and each census has been characterized by certain changes in methodology related to the definition of total population, as well as other characteristics of population including ethnicity.*

Keywords: *Census, population, ethnicity, Serbia*

DA LI SU BIVŠI JUGOSLOVENI BUDUĆI VOJVOĐANI

Kretanje broja Jugoslovena, neizjašnjenih i opredeljenih po regionalnoj pripadnosti, u Vojvodini, na popisima stanovništva krajem 20. i početkom 21. veka

*Lazar Lazić**

Sažetak

Rad prati kretanje broja Jugoslovena na popisima 1971, 1981. i 1991. kao i kategorija neizjašnjenih i opredeljenih po regionalnoj pripadnosti na popisima stanovništva 1991, 2002. i 2011. godine. Brojno stanje Jugoslovena posmatrano je u svim republikama i pokrajinama SFR Jugoslavije, dok su neizjašnjeni i opredeljeni po regionalnoj pripadnosti praćeni samo u Vojvodini. Raspad SFRJ i kriza 1990-ih uslova je smanjenje broja lica koja su se izjašnjavala kao Jugosloveni, a u isto vreme povećanje broja onih koji ne žele da se nacionalno izjasne ili su se opredelili po regionalnoj pripadnosti. Ova dva suprotna trenda nam govore o mogućoj vezi ovih grupa stanovništva.

Ključne reči: *Vojvodina, Jugosloveni, neizjašnjeni, regionalna pripadnost, trend*

Uvod

Vojvodina je specifično geografsko, istorijsko, društveno i kulturno područje, koje po svemu navedenom pripada Centralnoj Evropi. Kao Autonomna pokrajina Republike Srbije leži u Panonskoj niziji sa površinom od 21.506 km², koja, po popisu iz 2011. godine, broji nešto manje od dva miliona stanovnika. Istorijski razvoj Vojvodine stvorio je multietničko, multikulturno, multijezično i multikonfesionalno društvo. To je čini složenom, ali i bogatom sredinom. Vojvodina je jedinstven model koegzistencije različitih naroda, kulturnih obrazaca, tradicija i veroispovesti ne samo u okviru države u čijem se sklopu nalazi, nego i u Evropi. Tokom duge

* Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad

istorije, u ovom regionu formiran je jedan sasvim naročit okvir za suživot različitih naroda i kultura, koji, posebno od druge polovine osamnaestog veka, poprima sva obeležja jednog osobenog regionalnog, vojvođanskog, identiteta. Mešavina različitih kultura, jezika i prihvatanje tih različitosti stvara harmoniju iz koje proizlazi ponos pripadanju takvom prostoru.

Pogodno tlo suživota ne nastaje preko noći, za kratko vreme, već se ono kultiviše vekovima, što nam mogu potvrditi dve crtice iz dalje istorije. Prvi kralj Ugarske, Stefan Sveti (*Szent István*, 1000–1038), u svom delu Opomene (*Intelmek*) napisao je svom sinu: “Država sa jednim jezikom i jednim običajem je slaba i ranjiva. Zato ti, sine, naređujem, da pridošlice sa dobrim namerama podržavaš i ceniš, da bi kod tebe radije boravili, nego drugde stanovali...”. Druga crtica je iz teških vremena nakon poraza kod Mohača (1526), koje su još više otežavale borbe i netrpeljivosti između protestanata i katolika, zbog čega je održan Erdeljski Sabor u Turdi (današnja Rumunija) 1568. godine, na kome je prihvaćen Edikt o verskoj toleranciji. Ovaj akt bio je napredan, čak neshvaćen na Zapadu. Nekim religijama dozvoljavao je da javno predstavljaju svoje učenje, a svima je dozvoljavao da veruju po svome nahođenju. (Grupa autora, 2014)

Uvođenje kategorije Jugosloven

Vekovima kasnije, nakon Drugog svetskog rata sve više se formirao osećaj zajedništva svih stanovnika južnoslovenskih zemalja. Ipak, Jugoslavija, sačinjena od naroda i narodnosti nije imala svoju jedinstvenu nacionalnu kategoriju na popisu sve do 1971. U popisnim knjigama iz 1953. i 1961. možete naći kategoriju, u nacionalnoj i etničkoj strukturi, Jugosloven, međutim taj modalitet je potpuno drugačiji od onoga koji je uveden na popisu 1971. Naime 1953. i 1961. su u tu kategoriju stavili sve koji se nisu bliže nacionalno odredili (Muslimani), ili su se odredili u smislu regionalne pripadnosti, dok su se na popisu 1971. prvi put, kao posebna grupa, pojavili oni koji su se izjasnili kao Jugosloveni.

Kretanje broja Jugoslovena na popisima u Vojvodini

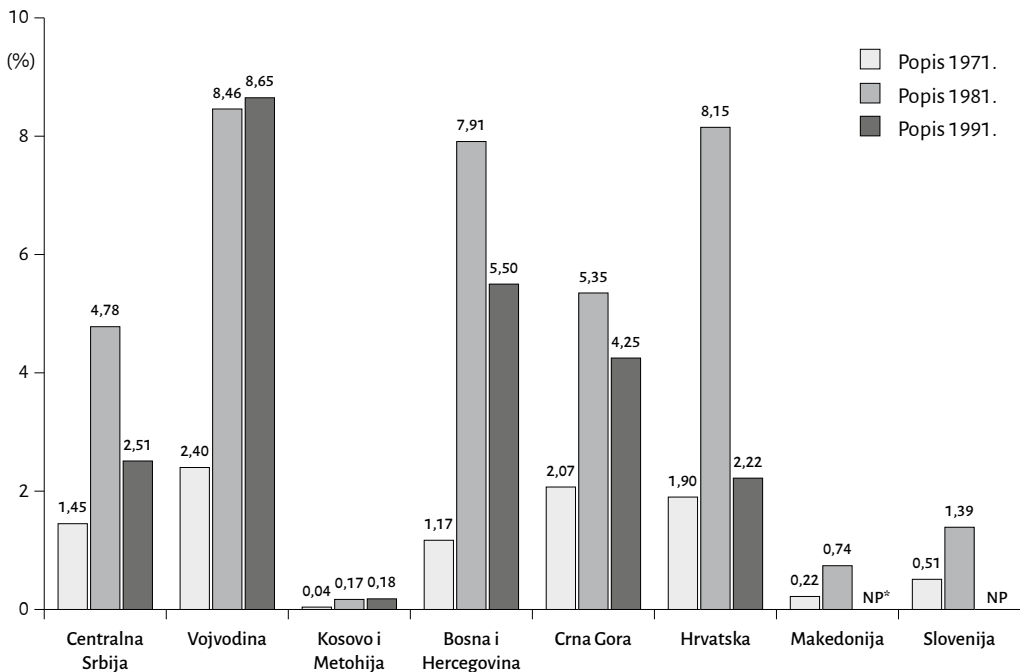
Na prvom popisu gde se Jugosloveni javljaju kao posebna grupa, 1971, popisano je 273.077 Jugoslovena u celoj SFRJ, ili 1,33 % od ukupnog stanovništva. Vojvodina je tada brojala 46.298 Jugoslovena ili 2,40 % svoje populacije. U centralnom delu Srbije bilo je 75.056 Jugoslovena, ili 1,45 %, dok je na Kosovu i Metohiji popisano samo 920, ili 0,04 % ukupne populacije.

Na popisu sprovedenom 1981. godine 1.219.024 ili 5,44 % celokupne populacije Jugoslavije izjasnili su se kao Jugosloveni, što predstavlja najveći broj Jugoslovena ikada zabeležen na jednom popisu. Ovaj veliki rast izjašnjenih Jugoslo-

vena odvijao se u vreme praktične konfederalizacije Jugoslavije 70-ih godina, koja je počela sa usvajanjem novog Ustava SFRJ iz 1974. godine. Nastupilo je razdoblje veće samostalnosti republika i pokrajina, tako da se radilo o fenomenu sasvim suprotnom u odnosu na razvoj političke situacije. Veliki broj izjašnjenih Jugoslovena na popisu 1981. je izazvao intenziviranje debate u 80-im godinama oko teme jugoslovenstva (Isailović, 2011).

Ovde ulazimo u prostor rasprava sličnih današnjim, po pitanju Vojvodana, ili onima koje će tek nastupiti. Rasprave su se vodile oko toga šta je jugoslovenstvo, da li postoji, ili bi trebala postojati jugoslovenska nacija i kakav je odnos između institucionalnog/socijalističkog i kulturnog jugoslovenstva. Tendencije deklarisanja nadnacionalnog jugoslovenskog, čak i evropskog kulturnog identiteta tih godina značile su izlaz iz zaostale opsednutosti etničke pripadnosti (Calic, 2010; Spasovska, 2012).

Protivnici ideje da Jugosloveni budu priznati kao nacija tvrdili su da bi taj čin predstavljao veštačko potiskivanje autentičnih nacionalnih osećanja. Sa druge strane, oni koji su podržavali ideju da Jugoslovene treba tretirati kao naciju smatrali su da nacionalna identifikacija na nivou složene države nije samo moguća, nego iz više razloga i poželjna. (Crnobrnja, 1996)

Slika 1. Udeo Jugoslovena (%) po republikama i pokrajinama SFRJ u odnosu na njihovo ukupno stanovništvo na popisima stanovništva 1971, 1981. i 1991.

* NP - nema podataka

Interesantan je profil stanovništva koje se izjašnjavalo kao Jugosloveni. Prosečna starost bila je 20,9 godina, nepismenih je bilo 3,4 %, onih sa visokom stručnom spremom (VSS) 10 %, dok je njih 3/4 činilo gradsko stanovništvo. Kod onih koji su se izjasnili kao Srbi bilo je 17,3 %, a kod Hrvata 9,9 % nepismenih, po 3% sa VSS, sa prosečnom starošću od 31,3 godine. Proizlazi da je stanovništvo koje se deklariralo kao Jugosloveni, u proseku, obrazovano i mlado gradsko stanovništvo.

Prema rezultatima jednog istraživanja iz 1987. godine, 15 % jugoslovenske omladine je izabralo jugoslovenski identitet, dok su 36% "pokazali sklonost" prema jugoslovenskom identitetu (Sell, 2002) – dakle polovina omladine. Prema istraživanju Flere Sergeja iz 1988. 30% mladih koji su se izjašnjavali kao Jugosloveni potiču iz nacionalno mešovitih brakova, dok polovina te frekvencije (15%) je preferirala jugoslovenstvo. Flere zaključuje da ovo poslednje znači da 70% izjašnjenih kao Jugosloveni i čak 85% onih koji to preferiraju nisu iz nacionalno mešovitih brakova (Flere, 1988). Protivnicima jugoslovenstva se tlo izmicalo pod nogama. Bio je to poslednji momenat za "spašavanje" nacija, što će se ostvariti već početkom 90-tih.

Gledavši udeo Jugoslovena, po republikama i pokrajinama, na popisu iz 1981. vidimo da je najveći udeo imala Vojvodina 8,46 %. Sledeća je bila Hrvatska sa 8,15 %, pa Bosna i Hercegovina sa 7,91 %, Crna Gora 5,35 %, Centralna Srbija 4,78 %, Slovenija 1,39 %, Makedonija 0,74 % i Kosovo i Metohija sa 0,17 %.

Gledavši po regionima Vojvodine najveći udeo Jugoslovena je zabeležen u Bačkoj, 9,5 %, potom u Sremu, 9,2 %, dok je u Banatu zabeleženo najmanje učesće, 6,5 %. Posmatrajući rezultate po opštinama, najveći udeo Jugoslovena je zabeležen u opštinama Sombor, 14,5 %, Sremski Karlovci, 14,5 %, Apatin, 13,2 % i Novi Sad, 13,0 %.

Na ovom mestu treba pomenuti i sredine koje su se isticale po udelu Jugoslovena u susednoj Hrvatskoj. Tako je u Istri udeo Jugoslovena bio 13,89 % na popisanih 218.000. U Osijeku je bilo 18,77 % i Vukovaru 22,23 % Jugoslovena (stanovništvo je činilo još 40 % Hrvata i 30 % Srba).

Kraj 80-tih i osvit 90-tih prošlog veka predstavljao je početak kraja zemlje kakvu smo znali. Ovo se odrazilo već na redovnom popisu 1991. Udeo Jugoslovena je svuda smanjen, svi su se vraćali na svoja "fabrička podešavanja". Sem u Vojvodini, gde je udeo Jugoslovena porastao na 8,65 %. U Centralnoj Srbiji udeo je pao na 2,51 % (32 hiljade manje nego u Vojvodini), u Hrvatskoj na 2,22 %, a u BiH na 5,5 %. Četvrtina Jugoslovena na prostoru SFRJ popisana je u Vojvodini.

Kretanje broja neizjašnjenih i izjašnjenih po regionalnoj pripadnosti u Vojvodini

Raspadom velike države prestaje i potreba identifikacije sa njom, pogotovo kod mlađih generacija. Tako je na popisima 2002. i 2011. udeo Jugoslovena u Vojvodini prvo pao na 2,45 %, pa na 0,63 %.

Na ovim popisima, gde beležimo pad broja Jugoslovena, primećuje se uspon kategorija koje su do tada beležile veoma male brojeve. Radi se o stanovnicima koji nisu želeli da se nacionalno izjasne - to su neizjašnjeni i neopredeljeni (tako su imenovani na popisu iz 2002, dok se na popisu 2011. vode samo kao neizjašnjeni) i oni koji su se izjašnjavali u smislu regionalne pripadnosti. Pretpostavka je da navedeno osećanje regionalne pripadnosti ne ugrožava posebne grupne identitete, nego da se od strane pripadnika različitih nacionalnih, etničkih i verskih grupa doživljava kao opšti okvir očuvanja i ispoljavanja kulturnih posebnosti (Lazar, 2003). Od popisa 1991, pa do popisa 2011. brojno stanje obe kohorte snažno raste.

Tako je, neizjašnjenih, na popisu 1991. bilo 5.377 lica, zatim ih je 2002. bilo 55.016, da bi ih na popisu iz 2011. bilo 81.018. U odnosu na popis iz 1991. ova grupa se uvećala za skoro 15 puta i činila je 4,19 % ukupne populacije i bila je treća po brojnosti nakon Srba i Mađara. Kod druge grupe, onih koji su se izjasnili po regionalnoj pripadnosti, primećujemo sličan trend. Na popisu 1991. beleže 2.503 lica, na sledećem popisu iz 2002. bilo ih je 10.154, a na poslednjem popisu ih je bilo 28.567, čime su svoj broj u odnosu na 1991. uvećali za preko 11 puta, dok je njihovo učešće u ukupnoj populaciji bilo 1,48 %. Treba pomenuti da je lica izjašnjenih po regionalnoj pripadnosti u celoj Srbiji bilo 30.771, što pokazuje da je njih 93 % popisano u Vojvodini.

Tabela 1. Brojno stanje kategorija Neizjašnjeni i neopredeljeni i Regionalna pripadnost u vojvođanskim okruzima na popisima 1991, 2002. i 2011.

Godine popisa	Neizjašnjeni i neopredeljeni			Regionalna pripadnost		
	1991.	2002.	2011.	1991.	2002.	2011.
Severna Bačka	1179	7851	13393	241	798	2464
Srednji Banat	617	5376	6593	326	1642	4006
Severni Banat	427	3829	4659	110	555	1590
Južni Banat	631	6207	9791	346	845	2977
Zapadna Bačka	690	8897	10742	375	727	2342
Južna Bačka	1007	17470	26182	745	4676	13250
Srem	826	5386	9658	338	911	1938
Vojvodina	5377	55016	81018	2481	10154	28567
Udeo u ukupnom stanovništvu, %	0,27	2,71	4,19	0,12	0,5	1,48

Veliko povećanje broja stanovnika koji ne žele da se izjasne ili su nacionalno neopredeljeni, ili su regionalno opredeljeni (ukupno ih je bilo 109.585 na popisu 2011) i njihov značajan udeo u ukupnom stanovništvu (5,67 %), kao i značajan pad broja Jugoslovena (manje ih je za 162.119) u istom periodu, govori nam o mogućoj vezi između ove dve grupe stanovništva.

Ovome u prilog ide i trend koji je observiran u radu Marinković I. iz 2006, koji govori da na osnovu prostornog razmeštaja neizjašnjenih i neopredeljenih i Jugoslovena u trenucima popisa 1991. i 2002. godine, one opštine koje 1991. godine imaju veliki udeo Jugoslovena u svom stanovništvu, 2002. godine imaju najveće procenete neizjašnjenih i neopredeljenih. Ovakav trend se potvrdio i na popisu 2011. godine, što važi i za izjašnjene po regionalnoj pripadnosti, za isti period (1991-2011).

Isto se može zapaziti u anketnom istraživanju Lazara i Marinković D. iz 2003. na uzorku od 1.200 građana Vojvodine, gde rezultati pokazuju rast osećaja pripadnosti, odnosno identifikacije sa pokrajinom Vojvodinom.

Zaključak

Osamdesetih godina 20. veka, na prostoru SFR Jugoslavije, beležimo najveći broj Jugoslovena što je predstavljalo odraz nadnacionalnog i evropskog kulturnog identiteta za koji se opredeljivalo uglavnom mlado i obrazovano gradsko stanovništvo. Vojvodina je od svih republika i pokrajina imala najviši udeo ove grupe stanovništva. Početkom devedesetih taj trend na prostoru Jugoslavije započinje svoj sukcesivni pad, koji se u Vojvodini zabeležio tek na sledećem popisu, 2002, dok je 1991. Pokrajina zabeležila najveće učešće Jugoslovena u svojoj populaciji - čak četvrtina Jugoslovena popisanih na prostoru pređašnje države živela je u Vojvodini. Istovremeno, dolazi do rasta broja onih koji se nisu želeli nacionalno izjasniti (neizjašnjeni), kao i onih koji su se izjasnili po regionalnoj pripadnosti. Obe ove grupe su na popisu 2011. zajedno činile 5,67 % ukupnog stanovništva, dok grupa neizjašnjenih, čak samostalno, čini treću kohortu po brojnosti, odmah iza Srba i Mađara. Ova dva suprotna trenda, smanjenje broja Jugoslovena i povećanje brojnosti neizjašnjenih i regionalno određenih, nam govori o mogućoj vezi ove dve grupe stanovništva.

Bibliografija

- Calic, Marie-Janine (2010). *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. Verlag C.H.Beck. Minhen
- Crnobrnja, M (1996). *The Yugoslav Drama*, Second edition. McGill-Queen's University Press. Montreal.
- Flere, S. (1988). Nacionalna identifikacija i preferirana nacionalna identifikacija kod mladih – pitanje jugoslovenstva. *Migracijske teme*, god. 4., br. 4. Centar za istraživanje migracija i narodnosti. Zagreb.
- Grupa autora (2014). *Koliko se poznajemo - iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini*, IX izdanje. Republika Srbija, Autonomna pokrajina Vojvodina, Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, upravu i nacionalne zajednice. Novi Sad.
- Isailović, N. (2011). Ko su (bili) Jugosloveni? (29.09.2011). Pešcanik. <http://pescanik.net/2011/09/ko-su-bili-jugosloveni/>
- Lazar, Ž., Marinković, D. (2003). Regionalni, lokalni i globalni identitet Vojvodana. *Sociologija*, Vol. XLV (2003), N° 2. Novi Sad.
- Marinković, I. (2006). Nacionalno neizjašnjeni i neopredeljeni u Vojvodini 2002. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 121. Novi Sad.
- Popis stanovništva i stanova 1971. (1974). Stanovništvo, knj. 1. Vitalna, etnička i migraciona obeležja. Savezni zavod za statistiku. Beograd.
- Popis stanovništva i stanova 1981. (1983). Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Savezni zavod za statistiku. Beograd.
- Popis stanovništva i stanova 1991. (1993). Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Savezni zavod za statistiku. Beograd.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. (2003). Nacionalna ili etnička pripadnost, Republički zavod za statistiku. Beograd.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji (2012). Nacionalna pripadnost, Republički zavod za statistiku. Beograd.
- Sell, L. (2002). *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia*. Duke University Press. New York. <https://doi.org/10.1515/9780822385257>
- Spaskovska, Ljubica (2012). Vavilonski košmar - jugoslovenstvo, antinacionalizam, alternative 1989-1991. *Republika*, Broj 532-535, 01.09.-31.10.2012. Beograd.

Lazar Lazić

ARE THE FORMER YUGOSLAVS FUTURE VOJVODINIANS

Summary: *The paper monitors the change of the number of Yugoslavs in the 1971, 1981 and 1991 censuses, as well as the categories of undeclared and determined by regional affiliation in the 1991, 2002 and 2011 censuses. The number of Yugoslavs was observed in all republics and provinces of SFR Yugoslavia, while the undeclared and determined by regional affiliation were monitored only in Vojvodina. The disintegration of the SFRY and the crisis of the 1990s led to a decrease in the number of people who declared themselves as Yugoslavs, and at the same time an increase in the number of those who did not want to declare themselves nationally or determined on regional affiliation. These two opposing trends tell us about the possible connection of these population groups.*

Keywords: *Vojvodina, Yugoslavs, undeclared, regional affiliation, trend*

INTERKULTURALNOST KAO PARADIGMA GRAĐANSKE VOJVODINE

Smiljana Milinkov*

Sažetak

Rad problematizuje specifičnost identiteta stanovnika Vojvodine baziranog na građanskom a ne etničkom principu koji pretpostavlja apsolutni znak jednakosti između nacije i države jer je zasnovan na konzervativnom poimanju nacije kao zajednice krvi i teritorije.

Tekst se bavi i problemom Drugosti kroz analizu odnosa većinskog stanovništva prema manjinskim nacionalnim zajednicama. Problematizuje i sistemsko grupisanje i zatvaranje u manje etničke grupe, što ide u prilog proklamovanoj idealističkoj slici Vojvodine kao oličenje različitosti, multietičnosti i multikulturalnosti dok se onemogućava ili znatno usporava suštinska interkulturalnost, koja bi trebalo da bude paradigma suživota i istinske ravnopravnosti građanki i građana Vojvodine.

Teorijsko polazište zasniva se na promenljivosti i višestrukosti identiteta a metodološki okvir pitanja Drugosti baziran je na intervjuima sa novinarkama različitih generacija i različite etničke pripadnosti iz Vojvodine.

Ključne reči: Vojvodina, interkulturalnost, etnicitet, višestrukost identiteta, građanski identitet, Drugost

Uvod

Određen identitet stiće se rođenjem ili pripadnošću nekoj grupi, a definišu ga i pojedina opredeljenja, afiniteti ili orijentacija osobe. Svaki identitet kroz vreme može biti promenljiv, ali i višestruk.

Posebno je specifičan identitet nekadašnjih Jugoslovena, s obzirom da je, usled društveno-istorijskih okolnosti, tokom životnog i radnog veka mogih

* Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije

generacija, nestala velika zajednička država. Znatan deo onih koji su se neka- da izjašnjavali kao Jugosloveni živeo je baš na teritoriji Vojvodine. Raspadom Jugoslavije, raspao se dotadašnji identitet ne malog broja ljudi.

Intervjuisne novinarkе iz Vojvodine, koje su detinjstvo i mladost provele u SFRJ, nakon raspada države osećaju da su ostale bez domovine, što ih čini drugačijima u odnosu na one koji su prihvatili određeni nacionalni identitet ili su rođeni nakon što je Republike Srbija nakon što je Crna gora odlučila da napusti državnu zajednicu, postala samostalna država (prema Milinkov, 2016:192). “Rat me je dosta obeležio, bukvalno izbacio iz cipela, rasturio mi porodicu, rasuo prijatelje na sve strane, razmrskao idntitet. Ja se i dalje pitam ko sam ja i kome pripadam”, svedoči novinarka rođena 1970. godine.

Pojedine, jedini smisao pronalaze u vojvođanskom identitetu, među njima je i novosadska novinarka rođena 1948. godine. “U kući je bila jedna jugoslovenska atmosfera i mi ostali smo se izjašnjavali kao Jugosloveni. I onda odjednom nestala Jugoslavija i ja nisam srećna što živim u državi koja se zove Srbija, pa sam sebe proglasila za apatrida, bez domovine, osim što se izjašnjavam nacionalno kao Vojvođanka za užas kad treba negde to da kažem. A stalno te neko nešto pita šta si po narodnosti ne znam zašto, ali eto i to pitaju. Mislim državnici organi, birokrate i ostalo. I onda, kad kažem Vojvođanka, stanu im oči. A to je jedini identitet koji imam, to je vojvođanski”.

Vojvođanski identitet, zato što je najbliži onom nekadašnjom jugoslovenskom. Vojvođanski zbog društveno-istorijske posebnosti, kulturološke svojstvenosti, zbog toga što bi pojedinac/pojedinka trebalo da bude slobodna građanska ličnost koja je uzvišena u odnosu na svako razdvajanje, bilo da je etničko, religijsko, jezičko ili rodno.

Promenljivost i višestrukost identiteta

Pojam identiteta, prema Trebješaninu, u okviru psihologije ličnosti definiše se kao doživljaj suštinske istovetnosti i kontinuiteta JA tokom dužeg vremena, bez obzira na njegove mene u različitim periodima i okolnostima. „Identitet je u normalnim okolnostima nesvestan jer ga pojedinac stiće rođenjem u određenoj grupi. On postane svestan kada zapadne u krizu identiteta, „specifično psihičko stanje u jednom prekretnom periodu” a jedan od mogućih izlaza iz krize identiteta predstavlja za pojedinca donošenje političke odluke da se identifikuje sa grupom koju je odabrao” (Trebješanin, 2008: 9-10).

Razrađujući odnos jezika i raznih oblika identiteta, Bugarski smatra da se pod identitetom “obično podrazumeva skup i kontinuitet suštinskih svojstava kojima se neka ljudska grupa ili jedinka definišu naspram drugih, obezbeđujući tako svoju “samoistovetnost”. To je, dakle, osećanje pripadnosti datom kolektivu (mi), odnosno svest o sopstvenoj ličnosti (ja)” (Bugarski, 2005: 67).

Svaka od kategorija koje čine identitet može biti promenljiva, od uzrasne, kod koje je ovo najuočljivije, preko svake druge koja odlukom pojedinca/pojedinke ili društvenim okolnostima može biti izmenjena u celini ili barem delimično. Čak i pripadnost koja je rođenjem data, može biti promenjena tokom života (od nacionalne pripadnosti do imena i prezimena). Usled društvenih promena, ličnih interesovanja i izbora, različitih okolnosti i protoka vremena, menjaju se i elementi identiteta svake osobe (prema Milinkov, Sedlarević 2021: 23).

Prema Bugarskom (2005, 69), ako se identitetska podela svodi na pripisana i stečena obeležja, sociološki gledano, etnicitet je zadat samo utoliko što nijedan pojedinac/pojedinka ne može da bira u okviru koje etničke zajednice će biti rođen/a, ali je isto tako promenljiv (kao i druge vrste identiteta), jer na svakome od nas je da možemo da odlučimo da li će etnička pripadnost biti deo našeg identiteta i, ukoliko da, u kojoj meri.

Važno je naglasiti da to što je jednoj osobi posebno značajno da ističe jedan segment sopstvenog identiteta (nacionalni) ne znači da to važi za svaku osobu, te drugoj osobi može biti važno da istakne kom polu/rodu pripada, koje je profesije, gde joj je zavičaj, koji joj je maternji jezik ili koja su politička ili verska uverenja, odnosno seksualna orijentacija. Samim tim je nedopustivo, u naučnom smislu, kompleksnost identiteta svesti na samo jednu ili na nekoliko karakteristika, no vrlo često zarad "borbe za više ciljeve i interese" populistički preneglašava vrednost etničkog i nacionalnog MI, dok se omalovažava ili negira sve ono što su ONI (prema Milinkov, Sedlarević, 2021:131).

Ipak, kako piše Volkan (2018) u savremenom svetu je potpuno iluzorna ideja o postojanju etnički čistog nacionalnog identiteta ili veštačke države sastavljene samo od odabranih naroda. Metaforičko pitanje "Ko smo mi u ovom trenutku?" koje postavljaju velike grupe, postalo je ključno pitanje u današnjem svetu, izazivajući ponovno vraćanje starovekovnih religijskih i kulturoloških običaja, u pokušaju da se ustale "novi" identitet i strah od Drugog, računajući i bogomdano pravo da se Drugi uništi (Volkan, 2018: 15-16).

Vojvodina i Drugost

Drugost označava postavljanje određene osobe ili društvene grupe u podređen i diskriminisan položaj. Za shvatanje problema i specifičnosti pozicije Drugog ključno je uspostavljanje komunikacije. U ljudskoj različitosti je lepota i većina ljudi uživa u toj raznolikosti kad nije pod pritiskom očuvanja kolektivnog identiteta, međutim, kako smatra Volkan (2018:125), često je potreban veliki trud da bi se prepoznala ta lepota, jer se često zaboravlja da se suživot, tolerancija i poštovanje uče.

Prema Holu, dva su ključna svojstva modela reprezentacije Drugog, prvi je stereotipiziranje, odnosno svođenje nekoliko karakteristika na jednu uprošće-

nu figuru koja predstavlja suštinu jednog naroda, a drugo je deljenje ili dualizam: stereotip se deli na dve polovine – dobru i lošu” (Hol, 2018: 55).

Bez obzira na različitost koja predstavlja jednu od specifičnosti društveno-istorijskog razvoja Vojvodine, pogotovo kada je reč o jezicima koji se koriste u svakodnevnoj komunikaciji, ali i činjenici da je u službenoj upotrebi šest jezika, pripadnici nacionalnih zajednica osećaju se inferiorno u odnosu na većinsko (srpsko) stanovništvo.

Novinarke iz manjinskih nacionalnih zajednica koje su učestvovalе u istraživanju za potrebe izrade doktorske teze “Formalnoi i neformalno obrazovanje i profesionalni status novinarki u Vojvodini – rodna prsppektiva” osećaju dvostruku Drugost - u odnosu na novinarke iz većinske zajednice i u odnosu na muške kolege u sopstvenoj zajednici.

Slovakinja (1981) koja radi na pokrajinskom javnom servisu, kaže da se ta razlika nije osetila ranije toliko koliko je postala izražena od devedesetih godina pa nadalje. Prema njenim rečima, i kolege iz srpske redakcije je posmatraju drugačije, ali se to ponekad oseti i u svakodnevnoj komunikaciji. “Desilo mi se u prodavnici da mi kaže mlada prodavačica, mlađa od mene: „Vi čudno pričate“. Rekoh da ne pričam čudno, samo pričam drugačije. „Da li je to makedonski?“. „Nije“ „A koji jezik, ruski?“ „Nije ruski, slovački“ ...Glupo je kad neko pita: „Ti znaš srpski?“

Rusinka rođena 1944. godine kaže da je osećala nepoverenje kolega u njene sposobnosti i kvalitet rada kada je nakon višegodišnjeg rada u *Ruskom slovu* prešla u pokrajinski *Dnevnik*. “Recimo, konkurisala sam za jedno mesto, pa kaže zar Rusinka da nama Srbima?”

Takođe Rusinka, ali rođena nekoliko decenija kasnije kaže da se oseti drugačiji tretman manjinskih i većinskih redakcija na *Radio-televiziji Vojvodine*. “Kolege novinari sa prvog programa televizije, koje znam odranije, iz drugih medija, normalno saraduju sa nama iz manjinskih redakcija, ali ima i onih koji ne znaju gde se nalaze naše redakcije, ne znaju da su naše kancelarije samo jedan sprat iznad njih, prosto im to nije važno. Osim toga, mnogo više moramo da se trudimo da dobijemo ekipe za snimanje događaja nego što je slučaj s novinarima s prvog programa, koji uvek imaju ekipu na raspolaganju”.

Novinarica (1948), kaže da se u novinarstvu nikad nije osećala drugačije zbog pripadnosti mađarskoj nacionalnoj zajednici, ali da je na probleme nailazila u nekim svakodnevnim situacijama, kada, na primer, nije u mogućnosti da pošalje telegram na mađarskom jeziku. “Neprijatno se osećam kada želim da pošaljem npr. taj telegram, jer mi savetuje službeno lice da to činim na srpskom, kako ne bi pogrešili [...] A kako da napišem na srpskom kada šaljem mađarskoj porodici?”

Novinarke iz manjinskih nacionalnih zajednica svedoče da su osetile da kolege sunarodnici doživljavaju kao izdaju to što rade ili su prethodno radile u medijima koji izveštavaju na većinskom (srpskom) jeziku, što ukazuje na to da

su, zato što se nisu ponašale u skladu sa normama sopstvene zajednice, posmatrane kao Drugačije. “Pa jedno vreme sam imala osećaj da me moji Rusini smatraju kao da sam ih izneverila”.

Iskustvo novinarkе srednje generacije (1983) koja je osnovnu školu i fakultet završila na rumunskom a srednju školu na srpskom, pokazuje da se Drugost gotovo identično doživljava, bez obzira na to da li je reč o manjoj ili većoj društvenoj grupi. “Kada sam bila u Zrenjaninu, svi su me nazvali Rumunka, ja kažem: „Ljudi moji, ja jesam Rumunka po nacionalnosti, ali što bismo mi to potencirali, šta ima veze da li sam Rumunka, Srpkinja, Mađarica, je l' tako?. E, potpuno obrnuta situacija je bila kada sam otišla u Rumuniju, tamo su me svi zvali Srpkinja. Ja kažem njima da sam ja, u suštini Rumunka, samo što živim u Srbiji”.

Novinarka (1953) iz mađarske nacionalne zajednice koja je u karijeri uglavnom radila u medijima koji su izveštavali na srpskom jeziku smatra da je danas izraženije zatvaranje u nacionalne okvire. “Možda je to čak danas aktuelnije pitanje, bojim se, nego što je bilo u to vreme, sada kada počinje na ozbiljan način da se promovše „novinarstvo u nacionalnom duhu“, gde vi automatski ispadate iz kombinacije”.

Novinarka rođena 1952. godine kaže da zahvaljujući precima koji su poticali iz ruskog, austrougarskog i turskog carstva njena porodica je bila „operisana“ od jurnjave za nacionalnim identitetom. “Prvo jer je nacija kao kategorija uvedena tek pre tri stotine godina, dakle, šta su ljudi bili pre nego su postali veliki „Hrvati, Srbi, Francuzi, Nemci“? To je politički konstrukt, element koji kvalitativno nikoga ne određuje. Pošto je nacija konstrukt može biti jednog dana i ukinuta a umesto toga, delićemo se na siromašne i bogate, na „velike bogataše“ i „velike siromahe.“ Međutim, kako kaže, vlo često je u Vojvodini slušala predrasude o ponašanju Mađara koja se svodi na navodno ignorisanje onih koji ne znaju mađarski. “Rezonovala sam: ako ti smeta što ne razumeš dva Mađara/Mađarice kada govore svoj maternji jezik, onda nauči mađarski! Svako teži da govori svoj maternji jezik, to je lakše i bolje se osećaš u svom jeziku. Zar ljudi kojima je maternji jezik srpski a žive u Mađarskoj, Rumuniji... van svoje matične države, ne govore srpski kad god mogu? I zar to rade zato da bi ogovarali ili isključili neku treću osobu koja ne zna njihov jezik ili zato što im je tako lakše? Dakle, prvo nauči jezik svojih prijatelja kao što oni znaju tvoj maternji jezik, odnosno oslobodi se gluposti kako svi u tvom društvu, gde god se nađeš moraju da govore samo tvoj maternji jezik”.

Koliko je dvojezičnost u Vojvodini ranije bila sasvim uobičajena, potvrđuje i novinarka (1949) rođena u meštovitom braku. “Da, znam mađarski, dvojezična sam. Moj otac je Srbijanac iz Čačka, koji teško „lomi“ jezik i na srpskim akcentima, a kamoli na mađarskim umlautima, ali se jako trudio da nas razume, čak da progovori. Moja baka nije znala, ili je jedva znala srpski, dok nije stigao zet u kuću. Sećam se da je kupovala novine Het nap na mađarskom i da me je pita-

la šta znače reči na srpskom i ispisivala ih iznad mađarskog teksta. Meni je to bilo čudno, a njeno objašnjenje je bilo da ako „nekog imaš u kući ko ne zna tvoj jezik, moraš da naučiš njegov“.

Novinarica (1948), pripadnica mađarske nacionalne zajednice smatra da su novinarke iz manjinskih zajednica u drugačijem položaju nego novinarke većinskih zajednica. Pogotovo ukoliko se ima u vidu činjenica da je tokom sedam decenija, s vremenom u Vojvodini skoro iščezao običaj da ljudi govore više jezika sredine. “Mogu samo ponoviti da je to stvarno za razmišljanje, naročito zbog budućnosti ove regije i naroda i nacija koji u njoj žive. Kako će se razvijati odnosi između većinskog i manjinskog naroda pretežno zavisi od većinskog naroda... Ako višenacionalno društvo, kakvo je i naše, ne želi da se nacionalne zajednice zatvaraju u sebe, onda će 268 omogućiti takve uslove, koji će obezbediti prosperitet tim nacionalnim zajednicama. Zatvaranje jedne nacionalne zajednice je posledica nečeg...U višenacionalnoj regiji, jezik je vrlo složeno pitanje. Setim se mame koja je umela reći: „Dobar Srbin će me razumeti ako pogrešim“... Imala je pravo”.

Ipak, pripadnica zajednice iz Vojvodine koja nema svoju matičnu državu oseća se inferiorno u odnosu na dominantnije nacionalne zajednice “Možda je ružno da kažem da mi uslovno rečeno manji, malobrojniji nekad smo se učili od Mađara koji su onako debelo imali zaledinu mađarsku. Oni imaju ponekad osećaj superiornosti, a mi imamo inferiornosti. Ruku na srce, ponekad jesu superiorni prema onima koji nisu morali da se bore. Znae kad se vi morate boriti, onda ste vi jači. I vas borba jača”

Lična iskustva novinarki potvrđuju teoriju Drugosti, one su druge u odnosu na muške kolege i profesiju, novinarke iz manjinskih zajednica kao dvostruka drugost. Međutim, bez obzira na Drugost, intervjuisane novinarke su prve u aktivizmu i borbi za društveni interes. Novinarke su kroz svoj profesionalni rad ali i mimo novinarstva bile ili su i dalje društveno aktivne u borbi za poštovanje ljudskih prava i razvoj građanskog društva. “Osnovano je – i ja sam među tih trinaestoro osnivača – Nezavisno društvo novinara Vojvodine [...] Pokrenuli smo razne akcije, nedeljnik Nezavisni, otvorili Prozor koji je okupljao novinare, otpuštene ili smenjene, iz svih redakcija, bilo ih je mnogo iz Mađar soa, Ruskog slova, redakcije rumunskog časopisa. Snalazili smo se bez sredstava, uz pomoć i naklonost raznih antiratnih udruženja i pojedinaca”, seća se jedna od intervjuisanih novinarki.

Zaključna razmatranja

Identitet svake osobe je složena kategorija i ne postoji samo jedan identitet, niti su identiteti jednom za svagda *stečeni*. Svaka odlika identiteta može biti promenljiva i zavisi najčešće od socijalnih karakteristika i ambijenta u kome osoba

živi. Svaki pojedinac ili pojedinka pripadaju različitim društvenim grupama, zajedno sa drugim ljudima koji i sami u sebi nose svoje višestruke identitete. Identiteti se mogu podudarati samo u jednoj ili više karakteristika, a može se govoriti o etničkom, kulturnom, konfesionalnom, socijalnom, regionalnom, polnom, rodnom uzrasnom, profesionalnom ili političkom identitetu. Na taj način se može razumeti i prihvatiti i vojvođanski identitet, kao niz specifičnih osobnosti, ličnog osećaja, različitih značenja i značaja, koje povezuje zajednička teritorija - Vojvodina.

Problem je što se u diskursu javnih funkcionera ali i generalno u društvu najviše vrednuje etnička pripadnost pri čemu se svesno zanemaruje činjenica da je etnički samo jedan u nizu različitih identiteta koji čine svaku osobu. Međutim, izgleda da je najlakše postaviti etnički kalup i uspostaviti sistem zasnovan na principu etniciteta. Osnažuju se emocije, povremeno se potpiruje strah od različitosti, bude se strasti, samim tim postaje pogodan materijal za manipulaciju. Ponekad deluje da je AP Vojvodina sastavljena od ostrvaca sačinjenih ili od većinske ili drugih etničkih zajednica čija vidljivost zavisi od brojnosti, snage i moći matične države i povezanosti sa vladajućim političkim partijama. Sastavljena od zajednica koje žive neke paralelne živote umesto suživota. Gotovo identičan princip se primenjuje i u medijima koji izveštavaju na većinskom ili na nekom od jezika nacionalnih zajednica koji žive u Vojvodini jer su fokusirani samo na određen krug ljudi koje povezuje ista etnička pripadnost. Čini se da je parcijalizacija i isključivost Drugih i Drugaćijih sistemski produkt jer je tako jednostavnije probleme pojedinaca i različitih društvenih grupa suštinski zanemarivati.

Poslednjih godina u društvu manjka solidarnost i razumevanje različitosti jer se nekako čini da empatija, dobrota i tolerancija nisu visoko vrednovani a upravo te osobine bi trebalo da čine Građane i Građanke Vojvodine.

Bibliografija

- Bugarski, Ranko (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek i Knjižara Krug.
- Hol, Stjuart (2018). *Zapad i ostatak sveta: diskurs i moć*. Loznica: Karpos.
- Milinkov, Smiljana (2016). *Novinarke u Vojvodini: Obrazovanje, profesionalni status i rodni identitet*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova
- Milinkov, Smiljana, Sedlarević, Maja (2021). Mržnja prema Drugima: Solidarnost s Drugima. Novi Sad: Filozofski fakultet URL: <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-658-4>
- Volkan, D. Vamik (2017). *Imigranti i izbeglice*. Beograd: Clio.

Smiljana Milinkov

INTERCULTURALITY AS A PARADIGM OF CIVIL VOJVODINA

Summary: *This paper problematises the specificity of the identity of Vojvodina inhabitants based on civic but not ethnic principles. This is based on a conservative understanding of the nation as a community of blood and territory; it presupposes an absolute sign of equality between nation and state.*

The text also deals with the problem of 'otherness' by analysing the attitude of the majority population towards minority national communities. It also problematises systemic grouping and confinement into smaller ethnic groups, which supports the proclaimed idealistic image of Vojvodina as a personification of diversity, multiethnicity and multiculturalism. It acknowledges the disabling or significantly slowing down essential interculturality, which should be a paradigm of coexistence and true equality of Vojvodina citizens.

The theoretical starting point is based on the variability and multiplicity of identities and the methodological framework of the issue of 'otherness' based on interviews with journalists of different generations and ethnicities from Vojvodina.

Keywords: *Vojvodina, interculturality, ethnicity, multiplicity of identities, civic identity, Otherness*

VOJVOĐANSKI IDENTITET – NEPOŽELJNI IDENTITET

Dragomir Jankov*

Sažetak

U radu se analiziraju ekonomska, istorijska i politička osnova za formiranje vojvođanskog identiteta nekad i sad. Vojvodina je ušla u Jugoslaviju 1918. kao najbogatija pokrajina uz Sloveniju te su njen identitet i prepoznatljivost bili na tome zasnovani („bogata Vojvodina“). U socijalističkoj Jugoslaviji Vojvodina je relativno zaostajala podvrgnuta izvlačenju kapitala iz poljoprivrede i dezinvestiranjem, do mere i statusa „unutrašnje kolonije“, uz psihološku depresiju, gubitak samopouzdanja i volje za napretkom. Za vreme važenja Ustava iz 1974. godine nastupio je preokret, ekonomski i društveni napredak Vojvodine i obnova njenog identiteta. Posle nasilnog i neustavnog rušenja autonomije 1989. godine, od strane Srbije, Vojvodina se našla u novom istorijskom položaju, sama u državnom okviru Republike Srbije. Izložena je ciljnoj eksploataciji de bi se ekonomskom inferiornošću učvrstila njena politička inferiornost. Sa društvenim proizvodom od 15 – 17 procenata većim od Srbije 1989. godine BDP Vojvodine je već 2009. pao ispod proseka R. Srbije te je Vojvodina po Zakonu o regionalnom razvoju R. Srbije postala njen „nedovoljno razvijeni region“. Ovim je kreiran i poseban identitet Vojvodine zasnovan na političkoj nemoći i ekonomskom gubitništvu u funkciji trajnog zadržavanja Vojvodine u neravnopravnom položaju. Nedavni zahtev da se na popisu broj građana Vojvodine koji su se izjasnili kao Vojvođani posebno iskaže a ne prikriva pod rubrikom „ostali“, pojedinci iz vladajućeg režima žestoko su odbili.

Ključne reči: *Vojvodina, eksploatacija, vojvođanski identitet, nedovoljno razvijeni region, građani drugog reda, popis.*

* Advokat u penziji, član „Vojvođanskog kluba“, Novi Sad

Bogata Vojvodina

Jedna od bitnih odrednica vojvođanskog identiteta i njen zaštitni znak, decenijama, bila je: „**bogata Vojvodina**“. Ulivalo je ponos biti i kazati da si iz Vojvodine. To datira još od nastanka Prve Jugoslavije 1918. godine, u koju je Vojvodina ušla kao njena najbogatija pokrajina, dakako uz Sloveniju, dosta iznad Hrvatske, o ostalima da i ne govorimo. U toj Jugoslaviji pod dominacijom Srbije, bila je nesrazmerno i najviše poreski opterećeno područje. Tokom većeg perioda trajanja Socijalističke Jugoslavije, Vojvodina je „ekonomski relativno zaostajala“ usled preliivanja dohotka iz poljoprivrede i dezinvestiranja. U periodu važenja Ustava iz 1974. godine, nastupio je preokret, kada je stekla najviše političke i ekonomske slobode i prava. Nastupio je polet, Vojvodina se ubrzano ekonomski razvijala. Princip „čistih računa“ i odgovornosti za sopstveni razvoj pogodovao je Vojvodini i ona je umela to da iskoristi. Međutim, ona nije imala vremena da povrati svoj raniji primat i učvrsti i razvije raniji identitet.

Nedovoljno razvijena Vojvodina

Nakon nasilnog rušenja legalne vlasti Autonomne Vojvodine 1989. godine, te oduzimanja autonomije i autonomnih prava protivno tada važećem ustavu SFR Jugoslavije od strane Republike Srbije, uz prećutnu saglasnost jugoslovenskog rukovodstva, Vojvodina se našla u potpuno novoj političkoj situaciji. Prvi put u istoriji, isključivo u političkom okviru Srbije, bez nekog eventualnog zaštitnog okvira Jugoslavije. Vojvodina se našla u gvozdenom zagrljaju Srbije, koja je to umela da iskoristi. Tada je Vojvodina ušla u Republiku Srbiju sa 15 do 17 procenata većim društvenim proizvodom od Srbije.

U opštem propadanju potom, tokom ratova i sankcija, tokom decenije devedesetih godina, kada je cela Republika Srbija doživljavala sunovrat, Vojvodina je propadala znatno više i ubrzanije od Centralne Srbije, što se prećutkuje, a njena erozija nastavila se. Omamljeni kao polu-skuvana žaba, nismo to ni primećivali. Gotovo da nismo. Preko ekonomskog instituta CESS iz Novog Sada (Centar za ekonomsko strateške studije, koji se bavio i makroekonomskim istraživanjima), Vojvođanski klub iz Novog Sada je pratio iz godine u godinu kako BDP (bruto društveni proizvod) Vojvodine opada, kako se sa vrha Republike približava njenom proseku, da bi već u 2009. godini pao ispod proseka Republike Srbije. To je iznenađujuće kratak period jer se u nauci smatra da je BDP vrlo rezistentna veličina, otporan na duge staze. Ovo svedoči i o žestini devastacije kojom je Vojvodina bila podvrgnuta. Vojvodina je tada i zvanično,

po Zakonu o regionalnom razvoju Republike Srbije, postala njen „**nedovoljno razvijeni region**“.¹

Bila je to istorijska prekretnica i događaj bez presedana od 1918. godine. Momenat za alarm, znak za uzbunu! Tako smo mislili. Vojvođanski klub iz Novog Sada je dostavio pismo o tome Izvršnom veću Vojvodine (predsedniku) i Skupštini APV (predsedniku te čak i u 120 primeraka za svakog poslanika Skupštine pojedinačno). Oglašavao se u i u štampi, sve sa namerom i pozivom da se problem markira, stavi na raspravu, te da se ponovo pokrene pitanje zaostajanja Pokrajine kao nekad u socijalističkoj Jugoslaviji. Oglasio se predsednik Izvršnog veća APV, gospodin Pajtić, s tvrdnjom da su ti (zvanični) podaci netačni, da su pogrešno izračunati. No, više se nije govorilo o „bogatoj Vojvodini“. Nastavilo se sa parolom o Vojvodini kao „lokomotivi razvoja Srbije“, ali i to je jenjavalo i ubrzo utihnulo. Pošto se ta lokomotiva našla skrajnuta na nekom sporednom republičkom koloseku, postalo je očigledno da ovo više nije upotrebljiva parola.

Pokorena Vojvodina

Bogate Vojvodine više nema! Identitet na tome zasnovan izgubio je svoj osnov. Grupe na vlasti u Srbiji, svih boja i stranaka, DS, radikali, SPS, DSS, SNS i dr. postigli su svoj cilj ili istorijsku težnju. Ne samo u tome da se Vojvodina ekonomski eksploatiše radi očigledne koristi, već i politički, da se liši prednosti ekonomske razvijenosti te da se ekonomskom inferiornošću zapečati i njena politička inferiornost. Za održivost ovakvog nametnutog stanja potrebno je stvoriti masu građana bez ponosa i samopouzdanja, inferiornu, potuljenu, trpeljivu i ropsku. Lišenu svesti o sopstvenom identitetu, posebno vojvođanskom identitetu, kao identitetu uspešne i prosperitetne regije. Zadatak Vojvodine je da finansira Srbiju, sve njene stvarne potrebe, ludosti i promašaje i dakako piramidu korupcije, zatim, Srbe sa Kosova pa i Republiku Srpsku, bez pitanja i saglasnosti građana Vojvodine o meri i svrsi onog što joj se oduzima. Da bude i ostane drugorazredni region Srbije, lišen političkog subjektiviteta, koji se sa namenjenom ulogom i stanjem trajno miri. Pokorena Vojvodina mora biti i pokorna. Vojvođanska drugost oblikovana je – i priznata na ovaj poseban, negativan način. Vojvođanski identitet kreira se kao identitet gubitnika bez nade i volje za pobunom.

¹ U Zakonu o regionalnom razvoju Republike Srbije, Sl. glasnik Republike Srbije br. 51/2009. i 30/2010, stoji: “Član 9. Prema stepenu razvijenosti regionu se razvrstavaju u dve grupe, i to na: 1) Razvijene regione, čiji je stepen razvijenosti iznad republičkog proseka bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika 2) Nedovoljno razvijene regione, čiji je stepen razvijenosti ispod republičkog proseka bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika.”

Srbija nikada nije suštinski prihvatila Vojvodinu kao sopstveni ravnopravni deo. Vojvodina je davno pridodati deo Srbije i ostala je **pridodati deo**. Evo jednog banalnog primera za to: prva železnička pruga na teritoriji današnje Vojvodine izgrađena je u Južnom Banatu 1854. godine, na relaciji Oravica (rudnik uglja u Rumuniji) - Jam - Jasenovo - Bela Crkva - Bazijaš (luka na Dunavu u Rumuniji) koja je nedugo povezana sa Bečom. Punih 30 godina posle toga, 1884. godine, završena je prva pruga u Srbiji na relaciji Beograd – Niš. Prilikom obeležavanje veka, tj. stogodišnjice *prve pruge*, uzeta je pruga iz 1884. godine, a ne ona iz 1854. sa tla Vojvodine. Dostignuća na tlu Vojvodine ne ulaze u kolektivno pamćenje u Srbiji, ovo se nameće i Vojvodini. Republika Srbije sadrži dva dela, Vojvodinu i Srbiju, delom i njihove dve istorije. Istorija Vojvodine, posebno do 1918. godine, velika je istorija u okviru evropskog Zapada, sa ogromnim ekonomskim i kulturnim pregnućima i dostignućima. To se ne vrednuje na odgovarajući način, osim nacionalne emancipacije Srba. Nesrazmerno se favorizuje istorija Srbije i to onaj njen „ratni“ deo. Ovim se građanima Vojvodine nameće „kultura zaborava“, što je u funkciji uskraćivanja prava na vojvođanski identitet i predstavlja posebno pitanje koje se ovde samo pominje, ali neće se posebno razmatrati.

Za proteklih nekoliko godina, u Srbiji je izgrađeno više kapitalnih puteva, stotine kilometara autoputeva. Sada se ovi autoputevi, izgrađeni po dužini, povezuju bočno, gradnjom poprečnih puteva. Iz ovog infrastrukturnog buma Srbije, Vojvodina je skoro u potpunosti izostala. Poznavaoци za putnu infrastrukturu Vojvodine kažu da je najgora na prostoru bivše Jugoslavije. Vojvodina je imala jednu od najgušćih železničkih mreža u Evropi. Sada je ta železnica pod centralističkom upravom Beograda gotovo u kolapsu. Skoro svako mesto u Vojvodini bilo je na železničkoj pruzi i svi su bili međusobno povezani. Putovalo se masovno i jeftino. Na tome (na svakodnevnim putovanjima, ispraćajima i doćecima) stvorena je posebna običajnost, kultura železničkog saobraćanja, deo identiteta Vojvodine, i to počev od godine 1853. Razaranjem železnice razoren je i jedan deo duhovnosti Vojvodine, njenog kulturnog nasleđa. I još nešto gore: dok se Srbija infrastrukturno umrežava i integriše, usmerava u otvoreno, dinamično i prosperitetno društvo, dakako i novcem iz Vojvodine, dotle se vojvođanska populacija dezintegriše, zatvara i postaje stagnatno i pasivno društvo.

Da se tu ne radi o nekom slučaju i stihiji već o smišljenom postupanju na duge staze, ilustrativno potvrđuje i sledeći primer: izgradnja i mreža aerodroma u Republici Srbiji. Neko je svojevremeno seo i odredio da se u Republici Srbiji izgrade, pored aerodroma u Beogradu i sledeći međunarodni aerodromi: aerodrom u Nišu, „Konstantin Veliki“, ali i aerodrom „Morava“ kod Kraljeva, sa koga odnedavno lete avioni za Beč, a uskoro će i za Nemačku; zatim, aerodrom „Ponikve“ kod Užica, kome slede još neki radovi oko piste i dr. pa da avioni i odatle polete u svet (za isti su odobrena sredstva i u ovoj godini). Sve češće

se govori o aerodromu kod Bora... Pored ovoga, Srbija se javno obavezala da izgradi i aerodrom u Republici Srpskoj. A gde je tu Vojvodina? Neko je dobro pazio da se u ovoj raspodeli ne pređe preko granice Vojvodine. To, da su građani Vojvodine građani drugog reda u Republici Srbiji, nažalost nije gola politička parola već tvrdnja koja ima snažno činjenično uporište. I to čini deo vojvođanskog identiteta.

Unutrašnji kolonijalizam

Kako se politički kreirano ekonomsko gubitništvo odražava na kolektivnu svest i identitet pokazuje i analiza data za Vojvodinu u periodu 1952–1969. godine. U istraživačkom projektu Konceptija dugoročnog razvoj SAP Vojvodine, koji je finansirao Zavod za društveno planiranje SAP Vojvodine, a izradio Ekonomski institut u Beogradu 1971. godine, akademik Prof. Dr Kosta Mihailović je u uvodnom delu naveo: “Ekonomski institut u Beogradu vraća se po treći put na probleme razvoja Vojvodine, ... Prva studija je razotkrila **dramu ovog regiona** u periodu ... grubih direktnih administrativnih mera koje su posezale u supstancu privrede Vojvodine. (odnosi se na period 1945–1952. prinudni otkup poljoprivrednih proizvoda, a i odnošenje iz Vojvodine 59 privredno industrijskih preduzeća bez naknade, i dr. napomena D. J.). ... Prva i možda najznačajnija tendencija sadržana je u odnosu prema ovom regionu koji se menjao u nekim detaljima, ali ne i u suštini. Taj odnos se najpotpunije izražavao u nepovoljnim uslovima razmene za vojvođansku privredu u kojoj dominira poljoprivreda. ... dispariteti cena bili su kontinualno na štetu poljoprivrede. Svima je to više ili manje poznato. No, dimenzije tih preliivanja iznenadiće i onog ko se smatra bliže upućenim. ...Proračuni poljoprivredne proizvodnje za period 1952–1969. godina, pokazuje da je iz poljoprivrede preliveno u druge privredne oblasti preko 6.000 milijardi dinara, ... ili oko 5 milijardi dolara. Poljoprivreda SR Srbije participira u ovom iznosu sa 48 % . Ova cifra šokira, izaziva nevericu i traži odgovor na pitanje da li je to moguće. ...Imajući u vidu strukturu poljoprivredne proizvodnje, a naročito visok procenat proizvodnje za tržište, u Vojvodini, sa razlogom se može pretpostaviti da ova suma skoro u celini otpada na Vojvodinu. ...Vojvodina je dala izvanredno veliki doprinos formiranju akumulacije u Jugoslaviji, gubeći ogromna sredstva za sopstveni razvoj. Svaki pokušaj da se izađe iz tih specifičnih odnosa nailazio je na stalne otpore. ... Svi drugi region, bili razvijeni ili nerazvijeni, navikli su se na niske cene poljoprivrednih proizvoda ... Zbog takvog ponašanja može se ozbiljno postaviti pitanje da li kod nas postoji **unutrašnji kolonijalizam**. Ova teza bi se mogla veoma dokumentovano i argumentovano braniti. ...Postoji jedno depresivno stanje pasivnog prepuštanja sudbini, koje se ogleda u čitavoj privredi. ...Na terenu kapitala takođe postoje karakteristične manifestacije psihološke depresije i nepoverenja

u samu vojvođansku privredu. ...Ukazivanje na psihološku depresiju ne znači da se ovoj pridaje samostalni značaj. Ona ima svoj osnovni koren u postojećim ...nevoljama privrede.” (Mihailović 1971: I-III).

Podsećamo, Vojvodina je iz tih „specifičnih odnosa“, tog „kolonijalnog“ statusa izašla, i to uz protivljenje Srbije i dobila je satisfakciju Ustavom iz 1974. godine. Sada, kada je u periodu od 1989. do 2021, koji još traje, sama u Srbiji, ponovo izložena eksploataciji i još više obespravljena, postavlja se pitanje: kako izaći iz tog ponovnog statusa „unutrašnje kolonije“? Vojvodina, njeno rukovodstvo, nema snage, volje ni prava da politički nekažnjeno uradi čak ni to da putem sopstvene ili naručene analize, poput one iz 1971. godine, stručno, objektivno i kritički vidi gde se nalazi i šta se sa njom dešava - da pogleda sebi u lice.

Razbijanje identiteta

Vojvodinu, u kojoj smo tokom duge istorije tlačenja navikli i sebe i druge na pokornost, nedavno je zatalasao zahtev da se na predstojećem popisu u Republici, izjašnjenje kao „*Vojvođanin*“ posebno iskaže, a ne da se prikriva stavljanjem pod odrednicu „*ostali*“, kao do sada. Praksa u svetu, pa i okolini, pokazuje da je ovako nešto moguće i normalno. Na primer, građani Hrvatske koji se izjasne kao *Istrani*, tako se upisuju i posebno se kao skupina iskazuju. Kod nas je to problem. Bilo je čak i žestokih reakcija.

Kao jednu od mnogobrojnih negativnih reakcija na ovaj zahtev, navešćemo sledeći. Evo šta je po pisanju lista „DNEVNIK“, izjavio jedan visoko pozicionirani kadar vladajuće nomenklature. Citiramo: „Ideju da se građani na popisu izjasne kao Vojvođani **treba razbiti sa emotivne i naučne strane...** Ne mogu da sprečim nikoga da se izjasni kao Eskim ili Marsovac, ali ne možemo da dozvolimo da se zakonski postavi **nešto što ne postoji** i da postane zakonska kategorija i ne daj Bože **ustavna** i da stavite na papir nešto što ne možete da dokažete da postoji... Ideja da se građani izjašnjavaju kao Vojvođani nije nova... Bilo bi to isto kao kada bi se na popisu ljudi izjašnjavali kao Šumadinci ili Hercegovci ili Sremci... Mislim da **ideja ne sme da prođe**, da SNS kao najjača stranka ... **ne sme dozvoliti** da se tako nešto dogodi i da se **falsifikuje stvarnost...** To je... „lep“ pokušaj da se demonstrira crnogorski scenario (podvukao: D.J.)...” (Vučević, 2021).

Ova izjava sadrži mnogo toga. Pretnje, zabrane, neprikrivenu odbojnost i nerazumevanje za Vojvodinu, negiranje postojanja vojvođanskog identiteta, te uskraćivanje prava drugih da drugačije misle i osećaju. U osnovi neprimere-na izjava, odraz straha od pobune Vojvodine. I protivurečna je. Ako u Vojvodini ne postoje Vojvođani po mentalitetu, identitetu, opredeljenju i izjašnjenju, ako je to “nešto što ne postoji”, “nešto što ne možete da dokažete da postoji”,

kako i zašto to nešto što ne postoji „treba razbiti“ i to još sa „emotivne i naučne strane“? Što se tiče najavljenog „razbijanja sa naučne strane“, mnogi intelektualci i saslužnici bi potčrali da pruže svoje usluge vladajućem režimu, ali ne treba na to trošiti narodni novac, na naučne simpozijume i slično. Jovan Cvijić je tu već davno rekao svoju naučnu reč o čoveku Panonije i Vojvodine, o njegovom mentalitetu, kulturi i identitetu. A ako se radi o nečemu drugom, pitamo se kakvim nam se to psiho-inženjeringom preta najavom „razbijanja ideje da se građani na popisu izjasne kao Vojvođani“ i to još „**sa emotivne strane**“? Istorija represije puna je primera takvih razbijanja i nasilnog „prevaspitavanja“. Pomenimo samo Goli Otok ili Kulturnu revoluciju u Kini. To se sada čini nezamislivim i preteranim. Ali pogledajte, dok ovo pišem, najurbanije delove Vojvodine, novosadske Limane! Fasade njihovih stambenih zgrada i čitavi dugi zidovi, masovno su, voluminozno i bezobzirno obojeni u boje srpske državne zastave sa jasnom porukom – dominacije i jedoumlja. Ovi delovi Novog Sada podsećaju na Severnu Koreju!

Dodajmo još i to da u citiranoj izjavi ima i uvredljivog i otrcanog humora, poput navoda kojim se Vojvođani stavljaju u isti kontekst sa Eskimima i Marsovcima. U odnosu na navođenje Šumadinaca, Hercegovaca i Sremaca, ne sporeći im prava, valja primetiti da je Vojvodina, ipak, ustavna kategorija, Ustavom priznata kao autonomna pokrajina. Ustavno pravo na autonomnu regiju podrazumeva i pravo na regionalni identitet, a to znači i njegovo slobodno izjašnjavanje i iskazivanje. Pravo Vojvođana na regionalno izjašnjavanje i posebno iskazivanje i evidentiranje ima ustavnu podlogu i u tom smislu ono jeste i „ustavna kategorija“. Pravo Vojvođana je i da odbace stege i povrate identitet prosperitetne Vojvodine.

p.s. *Kad smo već spomenuli Eskime, poručio bih im: Drugovi Eskimi, ako vam neko trajno oduzima foku koju ste ulovili, a vama ostavlja samo rep i peraja, tražite da na popisu budete posebno iskazani, odvojeni od Marsovaca, Vojvođana i drugih, - to je vaše pravo, - možda će malo i pomoći!*

Bibliografija

- Zakon o regionalnom razvoju Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije br. 51/2009. i 30/2010, JP Službeni glasnik, Beograd.
- Mihailović, Kosta (1971). *Koncepcija dugoročnog razvoj SAP Vojvodine*. Beograd: Ekonomski institut u Beogradu.
- Gradonačelnik Novog Sada Miloš Vučević: Ideju o Vojvođanima razbiti s emotivne i naučne strane (4. septembar 2021). Dnevnik, URL: <https://www.dnevnik.rs/politika/vucevic-ideju-o-vojvodanima-razbiti-s-emotivne-i-naucne-strane-03-09-202>.

Dragomir Jankov

VOJVODINA IDENTITY - UNDESIRABLE IDENTITY

Summary: *The paper analyzes the economic, historical and political basis for the shaping of Vojvodina's identity over both the past period and these days. Vojvodina joined Yugoslavia in 1918 as the richest province alongside Slovenia, thus its identity and recognizability were based on that fact being the 'rich Vojvodina'. During the Socialist Yugoslavia Era, Vojvodina was relatively lagging behind due to extracting capital from agriculture as well as disinvestment, which resulted in gaining the status of an 'internal colony', involving psychological depression, loss of self-confidence and any will for progress. As long as the 1974 Constitution was in power, an upheaval took place in terms of economic and social progress of Vojvodina and the renewal of its identity. After the violent and unconstitutional overthrow of its autonomy in 1989 by Serbia, Vojvodina found itself in a new historical position, all alone within the state framework of the Republic of Serbia. It has been exposed to targeted exploitation which led to strengthening its political inferiority through economic inferiority. With a social product of 15-17 percent higher than that of Serbia in 1989, the GDP of Vojvodina by 2009 fell below the average of the Republic of Serbia, and according to the Regional Development Law of the Republic of Serbia, Vojvodina became its 'underdeveloped region'. This has brought about a special identity of Vojvodina based on political impotence, as an economic loser with the intention of keeping Vojvodina in an unequal position. The recent request that a certain number of citizens of Vojvodina, who at the census would declare themselves as citizens of Vojvodina be specifically stated on the list, and not covered up under the heading 'others', was vehemently rejected by some individuals from the ruling regime.*

Keywords: *Vojvodina, exploitation, Vojvodina identity, underdeveloped region, second-class citizens, census.*

VRUĆE VOJVOĐANSKO LETO 1988.

Jesu li Vojvođani stremili da zbace svoju vladu?

Da li je Milošević bio prethodnik savremenog populizma?

*Sergej Flere**

Sažetak

Raspadu Jugoslavije prethodilo je više događaja koji su predstavljale vododelnice. Jedan od njih je bio svrgavanje vojvođanskog autonomističkog rukovodstva oktobra 1988. Niz mitinga širom Vojvodine na leto 1988., mogao je izgledati spontano i kao delo "običnih građana". Nazvan je antibirokratskom revolucijom. Međutim, ti mitinzi, uključujući stalnu grupu demonstranata koji su navodno izražavali pritužbe srpskih stanovnika Kosova, iskazuje se kao, u osnovi, proizvod delovanja srpske elite sa sedištem u Beogradu. Elitu je predvodio predsednik srpskih komunista Slobodan Milošević. Vojvođansko rukovodstvo se najviše prigovaralo da "nemaju razumevanja za kosovske Srbe". Mediji, politička policija, neki viđeni intelektualci imali su važne uloge. Cilj je bio da se ostvari priljubljeni projekat srpske elite "jedinstvena Srbija", ukidanje tadašnje autonomije Vojvodine i Kosova. To je omogućeno svrgavanjem vojvođanskog rukovodstva oktobra 1988, a izmene Ustava Srbije usvojene su marta 1989. Anti-birokratska revolucija imala je i izrazite crte savremenog populizma.

Uvod

Jugoslovenski raspad je predmet bogate biblioteke naučnih radova. Naučnici su se bavili ne samo s političkim aspektima (Gagnon, 2004; Bunce, 2001), već i istorijskim (Ramet, 2006), pojmom i raspadom jugoslovenstva (Djokić, 2003), kulturom (Wachtel, 1998), privredom (Woodward, 1995), pravnim aspektima (npr. Radan, 2002; Dugard, 2013), međunarodnim kontekstom i ne-odgovorajućom reakcijom međunarodne zajednice (npr. jedno viđenje Glaurdić, 2011; drugo Radeljić, 2012), nacionalizmom (Malešević 2002, 2006).

* Profesor emeritus Univerziteta u Mariboru
Redovni profesor Univerziteta u Novom Sadu

Ima i radova koji se bavi pregledom naučnih radova o raspadu Jugoslavije (Ramet, 2005; Bieber, Galijaš i Archer, 2014).

Među tim radovima o raspadu Jugoslavije, dosta neosvetljeno ostaje kako je zbačena vlast u Vojvodini, a taj događaj je bio od značaja u raspadu (kao što će biti predstavljeno). Naročito pitanje jeste da li je narod Vojvodine sam težio da zbaci komunističku vlast ili je bio niz mitinga protiv ove vlasti na leto 1988. organizovan spolja. Upravo ti mitinzi su doveli do tog svrgavanja.

To pitanje nije samo još jedan detalj u drami jugoslovenskog raspada, jer bi bez toga Milošević ostao u manjinskom položaju unutar SKJ. I mada SKJ nije trajao mnogo duže (do januara 1990.), momenat zbacivanja je imao velikog značaja, jer je pokret nazvan antibirokratska revolucija (AB) izašao izvan granica tzv. uže Srbije. U suprotnom, pregovori o Jugoslaviji bili bi nešto više mogući. U stvari, AB je učinila rat verovatnijim, jer je skupljena masa spremna za rat, ili barem da podrži nasilje.

Godine 1988. Savez komunista Jugoslavije je nominalno bio još na vlasti kao jedina partija. Međutim, republički i pokrajinski ogranci bili su nezavisni, razlike među njima su bile otvorene, odnosile su se na osnovna pitanja, uključujući pitanje organizacije Jugoslavije i uvođenje višestranačkog sistema. Politički i ekonomski sistem loše su funkcionisali već neko vreme (Flere i Klanjšek, 2019, 187-189). Milošević, koji je bio predsednik srpskih komunista od 1986. pokrenuo je izradu saveznog ustava sa zakonodavnim telom koje bi se formiralo na principu „jedan čovek jedan glas“, što bi snagama koje je on predvodio u načelu omogućilo da ostvare političku većinu (Ribarič, 2015, 280-281), čime bi se promenio odnos snaga koji je u to vreme postojao na ravni federacije (jednakost u zastupljenosti osam konstituenata). Taj Miloševićev potez, u ranom stadijumu, zabrinuo je naročito slovenačku elitu. Dok bi Milošević menjao taj deo političkog sistema, on u to vreme ne bi dozvolio uvođenje višestranačkog sistema, kojeg su tada snivali u Sloveniji.

Te godine su stanovnici Jugoslavije bili frustrirani naročito padajućim standardom života, a to je bio proces koji je trajao od početka desetleća. To je počinjalo da ima jasne političke posledice.

Vojvođanski ekonomski uspesi (Boarov, 1996) iz kraja 70ih godina u javnoj svesti su zaboravljeni.

Stanovnici Jugoslavije su bili duboko nezadovoljni svojim političkim establišmentom, njegovom nesposobnošću da preduzme promene i stanjem neizvesnosti i nesigurnosti koje se sve više osećalo. Bili su spremni da prihvate radikalne zaokrete. Samoupravljanje, koje nikad nije bilo sasvim primenjeno, delimično služivši kao ukras nosiocima vlasti, gubilo je privlačnost kod običnog naroda. Kriza komunističkih sistema u Evropi takođe je imala svoj udeo u iscrtavanju stanja nesigurnosti (Radeljić, 2012, Flere i Klanjšek, 2019, 207-65). Mase su bile spremne da „kupe“ pakete koje će im elite ponuditi kao nove i obećavajuće.

Na pozornici su već neko vreme delovali etnički preduzetnici kaleći međunarodne odnose, nudeći čudne proizvode, od novih verskih proizvoda, kakvo je bilo viđenje bogorodice hrvatskoj deci u Hercegovini, do šetanja relikvija Svetog Kneza Lazara i do navodnih masovnih bolesti, dece na Kosovu (Hay i Foram, 1991, 1196). U tome su se etnički preduzetnici nadmetali, na način na koji to shvata Horovic (Horowitz, 1985), gde nadmetanja nameću nacionalizam narodu, dok ga nacionalizam ne savlada.

U ovom radu će se razmotriti situacija u Srbiji, posebno u Vojvodini, „putovanje“ jednog pokreta koji je izvirao sa Kosova, a dospeo u Vojvodinu na leto 1988.g., koji je doveo do rušenja vojvođanskog autonomističkog vođstva. Pitanje je značajno i jer je Vojvodina imala jedan od 8 glasova u Jugoslaviji u okviru konsocijalnog uređenja (Flere i Rutar, 2021). Janez Stanovnik, predsednik Slovenije u to vreme, koji je Jugoslaviji bio privržen, zabrinuo se da bi pad vojvođanskog rukovodstva uličnim mitinzima vodio do odnosa “6:2” na jugoslovenskoj pozornici (Hudelist, 1989, 167), gde bi samo Hrvatska i Slovenija uspele da se odupru snazi putujućih mitinga.

Stoga se taj pokret mitinga može posmatrati kao proces koji je antagonizovao slovenačko javno mnjenje, ubrzavajući put ka secesiji.

Metod

Ovaj rad je zasnovan na metodima koji odgovaraju otkrivanju stvarnih pokretača mitinga i svrgnuća rukovodstava Vojvodine 1988. Prvenstveno su to bila istraživanja pisanih izvora i razgovori sa kompetentnim osobama. Znači, da se pretpostavljalo da stvarni pokretači nisu sasvim identični sa onima kojima su se javno prezentirali (da se radilo o spontanom nezadovoljstvu Vojvođana).

Posebnosti Srbije

U okviru studija o raspadu Jugoslavije, Srbiji je nekoliko puta namenjena posebna pažnja (Dragović-Soso, 2003, Ramet, 2004, 2005; Grdešić, 2019). Srbija se razmatra posebno i u brojnim biografijama Sobodana Miloševića, npr. LeBor, 2002; Djukić, 2001; Sell, 2002).

Srbija je bila posebna unutar jugoslovenske federacije, u periodu počev sa ustavnim dopunama iz 1971. (kodifikovano Ustavom iz 1974.), kada su dve pokrajine, ostavši sastavni deo Srbije, stekle položaj konstituenata Jugoslavije, sve u okviru vrlo decentralizovanog uređenja. Najvažnije, sve značajne, pa i neke manje značajne, odluke federacije su se donosile saglasnošću svih osam članova, što je dovodilo do dugih pregovaranja i blokada u odlučivanju. Tako je budžet bio u celoj deceniji 1981-1990. donošen sa zakašnjenjem.

Kao što je poznato, dve pokrajine su bile veoma različite: dok je Vojvodina u prošlosti bila u sastavu Ugarske, a Srbi su činili apsolutno većinu (54% prema Popisu iz 1981.), dotle je Kosovo imalo otomansku prošlost i Albanci su činili većinu (77% godine 1981.). Vođstva dve pokrajine nisu bila spremna na ustupke u pogledu nadležnosti – sve do Antibirokratske revolucije (AB).

Postojeća decentralizacija Srbiji je bila pre svega odgovor na zahteve većine sa Kosova, da ono dobije pun status republike, što se u Jugoslaviji nikad nije ostvarilo. Težnje u Vojvodini su pre 1971. bile manje izražene (Popović, 1968).

Rešenje usvojeno 1971, potvrđeno 1974. ubrzo je dovelo do nezadovoljstava srpske političke elite, koja je izrazila težnju da ona bude „ista kao duge republike“, odn. da se nadležnosti pokrajina bitno smanje. Srpsko vođstvo je to izrazilo već 1977. u materijalu *Ustavni položaj Srbije* (Petranović i Zečević, II, 635-638). Analiza je bila izražena dosta ezopovskim jezikom, ali je od početka bilo jasno da čemu je elita težila. Npr. u njoj je pisalo: „...primena jedinstva Srbije... je sasvim restriktivna i veoma skromna...“ (Petranović i Zečević, II, 635). Analiza je bila izraz težnje da se nadležnosti vrate na stanje pre 1971. Međutim, pokrajinska rukovodstva, a posebno vojvođansko na razgovor o tome nisu pristajala. Npr. 1977. na raspravi, Boško Krunić se u ustavna pitanja nije hteo ni da upušta, već je insistirao na cenama poljoprivrednih proizvoda, gde Srbija navodno nije podržavala vojvođanske stavove i upravo to predstavljao kao razlog nejedinstva (Petranović i Zečević, II, 646). Spor je trajao tokom celog perioda 1977.-1988.

Rasprava nije postala javna do 1981. kada su izbili nemiri na Kosovu, a vođstvo Srbije je nastojalo da te dve stvari (nemire i odsustvo nadležnosti Srbije na Kosovu) poveže. Raspravljajući o nemirima, 24. decembra 1981., veteran na političkom vrhu Srbije Petar Stambolić žalio se na sednici Centralnog komiteta: „U praksi se osporavaju osnove jedinstva u Srbiji [od strane pokrajina]... osporava se [ona] kao nacionalna država...“ (Petranović i Zečević, II, 638). Na istoj sednici Stambolić se žalio kako republičke snage bezbednosti ne mogu da neposredno intervenišu i suzbiju nemire na Kosovu (655).

Uskoro posle Titove smrti savezne vlasti su reagovala na nemire na Kosovu uvodeći vanredno stanje i niz mera, posebno na području obrazovanja. Te mere su na različite načine bile represivne i restriktivne prema Albancima: mnogi direktori škola su bili zamenjeni, neki školski udžbenici bili su zabranjeni, broj studijskih mesta u visokom školstvu bio je smanjen na području humanističkih studija na albanskom (jezik, istorija), broj mesta na albanskom bio je smanjen a povećan broj na srpskom jeziku (Kostovicova, 2005, 65). 800 albanskih nastavnika je otpušteno. Krivični progon Albanaca bio je raširen: prema jenom izračunu između 1981. i 1986. je 4.000 mladih Albanaca „slato u zatvor“ (Meier, 32), čemu se mogu dodati stariji i oni gonjeni posle te godine. Istina, nisu sve kazne u celosti primenjene. Ali to ilustruje atmosferu u vreme pojave srpskog pokreta. Kod Albanaca nije bilo nikakve euforije pobeđe. Ipak oni su

shvatali Kosovo kao "sopstveno", kako ilustruje Hudelist (1989) i nisu mogli da razumeju srpsku parolu "Život damo, Kosovo ne damo!"

Među saveznim jedinicama nije bilo mnogo interesa za učešće u saveznim merama (osim u Srbiji i delimično u Makedoniji), tako da su se one u mnogome svodile na srpske mere. Saveznim merama Srbija je u mnogočemu ponovo dobila vlast na Kosovu. Da navedemo jedan primer iz drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*, koja je počela da se izdaje u to vreme. U prva dva toma nalaze se opširne odrednice „Albanci“ i „Albansko-južnoslovenski odnosi“. O tome je bilo dosta spora između redaktora sa Kosova i iz Srbije. Odrednice unete u prvi tom u osnovi su sadržavale sadržaj kosovskih urednika kao matičnih. Međutim, posle 1981. redaktori iz Srbije izdejstvovali su da se novi tekstovi unesu u već završene tomove ušivanjem na sam početak teksta, sa drugačiji sadržajem (1984). (Izdavanje *Enciklopedije* nije nikad dovršeno).

Promene u obrazovanju tokom 1980ih godina bile su u prilog Srba. Međutim, obe zajednice su se osećale nebezbedno u zajedničkom sistemu obrazovanja, što je Albance navelo da ga 1990.g. napuste i ustanove privatni sistem, koji nije bio ni finansijski zbrinut od beogradskih vlasti (Kostovicova, 75-125).

Prisustvo saveznog kontingenta policije nije bilo od pomoći. Albanci su ih se plašili, Srbi se nisu osećali bezbednijim.

Dakle, mere iz 1980-ih godina dovele su do daljeg pogoršanja situacije na terenu, nepoverenje među nacionalnim zajednicama je raslo (Pavlović, 2009, 49-50). To je kulminiralo navodnim masovnim medicinskim slučajevima na koje su se obe zajednice pozivale, optužujući drugu (npr. Hay i Foram, 1991).

Srpski pokret na Kosovu

Tokom 80-ih godina mala grupa Srba na Kosovu, posebno u Kosovu Polju, počela je da se okuplja i raspravlja o tome što su smatrali svojim neodrživim i proganjanim položajem na Kosovu. Objektivna strana problema je bio padajući udeo Srba u stanovništvu Kosova. U to vreme Srbi su činili približno jednu sedminu kosovskog stanovništva (1981: 13,2 %), a taj udeo je opadao od kraja Drugog svetskog rata. Seksualno napadanje žena Srkinja od strane muškaraca Albanaca često je navođeno kao razlog, uz malo činjenične podrške (Blagojević, 1996).

Pitanje sudbine Srba na Kosovu, pa i u Jugoslaviji, uskoro je preuzeto od strane srpske inteligencije, uključujući Srpsku pravoslavnu crkvu (Atanasije Jevtić, „Sa Kosova i oko Kosova“, *Pravoslavlje*, 366, 15. 6. 1982. i kasnije u tom listu; Kerčov 271-3). Crkva je nevoljama Srba na Kosovu dala teološku dimenziju mučeništva. To se uklapalo u intelektualnu produkciju i narativ iz tog vremena prema kojem su Srbi Jugoslavijom bili „prevareni“, njene „žrtve“ (Dra-

gović-Soso, 2003). Kosovo je bilo glavni predmet tog diskursa, a pisac Dobrica Ćosić možda glavni nosilac tog stava (2002-3).

Sam srpski pokret na Kosovu je privukao je izvesnu naučnu pažnju. Ramet je o mitinzima pisala kao o „prividno spontanim“...“ali pažljivo organizovanim“ (2005, 56). Još 1996. je pisala, da je „Milošević mobilisao nekoliko stotina Srba koji su dovedeni u ...gde su organizovali dva dana demonstracija protiv vlasti...“ (1996, 29). Glaurdić je 2011. tvrdio „da kod ovih demonstracija nije bilo ničeg spontanog u organizaciji i vremenskom određenju“ (29). Bennett je pisao slično, „da nije kod tih mitinga bilo ničeg spontanog, njima se pažljivo upravljalo“ (1995, 98). I Pavlović u svojoj istoriji Srbije smatra tako (Pavlowitch, 2002, 194). Tako čine i drugi autori koji razmatraju šire procese raspada Jugoslavije, gde se to iskazuje kao Miloševićev način delovanja.

Ali autor koji razmatra posebno AB ima drugačije stanovište.

Vladislavljević je tome posvetio doktorat na LSE, monografiju, upravo usredsređujući se na žalbe isticane u pokretu srpskih Kosovaca. On tvrdi: „Ja pokazujem, da je akcija običnih ljudi na Kosovu, u Vojvodini, Crnoj Gori i srednjoj Srbiji centralna u pokretanju i širenju protesta.“ (2008, 5). I dalje: “AB pokazuje da su obični građani na Kosovu, u Vojvodini i Srbiji pokrenuli proteste i odlučujuće doprineli njihovom širenju” (2020, 14).

Jedan drugi autor koji se usredsredio na AB u novije vreme je Grdešić. Primenujući kvantitativne metode on dolazi do zaključka da su elitni događaji (sednice komiteta SK) pokretali mehaniku javnih skupova u Vojvodini g. 1988., što bi značilo da je organizatorima skupova mogla pomoći logistika organizacije SSRN, jedne transmisiona organizacije (Grdešić, 2020, videti takođe Grdešić, 2019, Grdešić, 2016), ali da to važi tek od septembra 1988..

U ovom radu detaljnije će se razmotriti AB (mitinzi, medijska kampanja, učešće srpske elite), pitanje potražnje za AB u Vojvodini, određivanje njenog karaktera u smislu političke nauke.

Struktura AB

AV se može opisati preko tri vrste aktivnosti, koje su se međusobno preplitale dopunjavale u političkom: 1. mitinzi, 2. “proizvodnja naroda” putem medija i 3. delatnosti političke i intelektualne elite. U tome su se susreli građanska nacionalistička inteligencija i Miloševićeve snage, prvi ne insistirajući u to vreme na višestranačju, a drugi svesno to odlažući.

1. Mitinzi

Dok predstavnici srpskog pokreta nisu posetili Miloševića, aktivnost Srba s Kosova je uglavnom bila ograničena na Kosovo. G. 1986. posetili su Skup-

štinu SFR jedan put i bili primljeni od strane Kolj Široke. Milošević je vođe tog pokreta primio 17. juna 1988. na Novom Beogradu, kao predsednik Saveza komunista Srbije. Tamo je predloženo od strane jednog od učesnika pokreta da se skup Kosovaca održi u Novom Sadu, a Milošević je insistirao da se ne organizuju simbolička ili stvarna kolektivna napuštanja Kosova (Kerčov i dr., 1990, 235; Vladislavljević, 2009, 121). Milošević je sledio sa retoričkim pitanjem da li iko od prisutnih ima nešto protiv na šta se niko nije javio (Kerčov idr., 25).

Miloševićovo odobravanje novog toka delovanja je pokretu Srba dalo novo polet, novu podršku, ali i novo upravljanje. Tehnička podrška j dolazila od srpskog političkog vođstva na leto 1988., kao i od Službe bezbednosti Srbije.

Grdešić je sumnja u značaj poslednjeg oblika pomoći i njegovoj efikasnosti. Policija, uključujući političku policiju bila je i moćna poluga vlasti, poluga prinude, mada je veći deo funkcija bio u rukama republičkih i pokrajinskih policija, a savezna policija je bila slaba. Analiza CIA je 1985. naglasila da pokušaj recentralizacije (pod Stanetom Dolancom) nije bio uspešan (Directorate of Central, 1986). Mada ti odnosi unutar službe bezbednosti uglavnom u to vreme nisu bili poznati široj javnosti, moguće je pretpostaviti da su direktori preduzeća poslušali zahteve s njene strane za slanjem radnika na demonstracije, uviđajući da se poluge vlasti prenose sa pokrajine na republiku.

Pripadnici SDB Srbije su ih u tom smislu instruisali, zajedno sa članovima republičkog komunističkog vođstva i pripadnicima vojne službe bezbednosti. Takvi timovi su slati avgusta 1988. u najmanje 10 (Anonimni 2) ili čak 20 opština u Vojvodini (Anonimni 3), gde su boravili i po 7 dana. Anonimni 3 bio je pozvan u Apatin avgusta 1988, gde je prisustvovao sastanku koji je sledio jednoj takvoj poseti iz Beograda i svedočio o tome da je uspeo da izmeni pripremljene zaključke sastanka, u kojima se zahtevalo smenjivanje vojvođanskog rukovodstva. Te posete su imale strateški karakter, jer su bile direktno usmerene i na ukidanje položaja Vojvodine. Formalno boraveći u banjama i kod rođaka, bilo je i više a političkih razgovora dnevno.

Sami mitinzi počeli su 9. jula 1988, kada je nekoliko stotina ljudi došlo u Novi Sad. Prošetali su se značajnim delom grada i pristupio im je znatan deo domaćina, ali sve nije prelazilo hiljadu lica. Praćeni su od policije. Ustavili su se pred glavnom upravnom zgradom (Banovina), gde su dobili dovod struje i vode, koji je ubrzo prekinut. Govorio je Mićo Šparavalo, koji je bio i vođa puta i vojnički je komandovao učesnicima, koji nisu smeli da se udaljuju (Žilnik). Vratili su se specijalnim vozom isto posle podne bez plaćanja vozarine Serenčeš, u Lekić idr., 2009, 43.

Elita je učestvovala u organizaciji mitinga i u sasvim operativnim poslovima. Transparenti koje su mitingaši nosili mogli su da izgledaju jednostavno i neprofesionalno (da bi izgledali narodski i iskreno), ali na njihovoj izradi je učestvovao i npr. scenograf Pokrajinskog pozorišta u Prištini Geroslav Žarić (Želimir Žilnik). Žarić je takođe objasnio da je za njega učešće obavezno

„jer radi u državnoj službi“. Još značajnija je bila podrška beogradskih medija. Tamo je Milošević postavio nove direktore i urednike jednu godinu ranije. Bilo je i spontanog učešća nekih beogradskih kulturnih poslenika, koji su učestvovali i na putujućim mitinzima, viđeni su bili pevačica Olivera Katarina (koja je pevala patriotske pesme), novinar Aleksandar Tijanić i pesnik Matija Bećković (Žilnik; Anonimni 3).

Žilnik je izvestio da je kao filmski režiser bio zaintrigiran jula 1988. novosadskim mitingom i da je hteo snimiti film o njemu. Obratio se direktoru Televizije Novi Sad Andriji Majtenji Markoviću, koji nije pristao da mu da ekipu, „jer je tako bilo dogovoreno sa TV Beograd, koja će to pokriti“. Bio je u kontaktu sa direktorom TV Beograd, koji je odgovorio da ne može da mu posudi ekipu „jer se ti skupovi ne odnose na kulturu“. Na kraju je dobio ekipu TV Ljubljana, pa je morao da ceo narativ prilagodi (film „Stara mašina“) Žilnik je bio vrlo impresioniran kako su sami organizatori mitinga profesionalno pokrili događaje, koje je sam posmatrao. Posebno je naveo kako je to bilo suprotno studentskim demonstracijama 1968.g.

U knjizi Kerčova i saradnika, Zoran Grujić, član kosovskog odbora za mitinge, naveo je (255) kako su na licu mesta, tokom mitinga, koordinirali sa ekipom TV Beograd koju je vodila Gordana Suša, tako da se hod automobila i pešaka slagao sa kretanjem kamera, pa su dobijeni dobri snimci, „sa dramatičnim scenama“. „Cilj je bio da se to što više objavi u sredstvima informacija“ (Kerčov i dr., 255). To se odnosilo i na odbijanje demonstiranja da šalju delegaciju na razgovore sa predstavnicima vojvođanskog rukovodstva, već bi razgovarali samo kao celina i na otvorenom. To ukazuje na planirani i dramaturški osmišljen miting.

Dušan Ristić, nekadašnji predsednik Skupštine Kosova naknadno je komentarisao novosadski miting: „Najgora stvar koja bi mogla da nam se desi je da nas prime...“ Bolje bi bilo da „(su) nas uhapsili“. „Naša strategija je bila da ih nateramo da [vojvođanski rukovodioci] naprave grešku“ (Hudelist, 190). U nastojanjima Miloševića da obori vojvođansko rukovodstvo miting je bio pravi potez, dok je sa stanovišta Kosovaca drugačije. Sa stanovišta strategije svrgavanja vojvođanskog rukovodstva, trebalo je ukazati da ono „ne mari za kosovske Srbe“, upravo o čemu je Milošević govorio u svom intervjuu NIN-u nekoliko dana kasnije. Žalio se na „ravnodušnost prema Srbiji...ne u nekim narodima, u nekim rukovodstvima“, „ 47 pitanja Slobodanu Miloševiću“, NIN, 3. jul 1988, 13). (Tu se iskazuje i da on govori „u ime naroda“, nasuprot drugim političarima).

Miroslav Šolević, možda najgrlatiji među kosovskim aktivistima, je kasnije objašnjavao zašto mitinzima nisu išli na Beograd, gde je podrška Kosovcima mogla biti veća, svakako bi publika bila veća. „Zašto da pravimo požar pred kuću onog koji je uz nas“ (Kerčov, 181). Ne samo da je shvatao da je u sprezi s Miloševićem, već i da je u tom odnosu moćan.

Nakon prvog mitinga u Novom Sadu, 9. jula 1988, beogradski odbor SSRN nije gubio vreme u moralnom šamaranju vojvođanskog rukovodstva. Nasuprot Novom Sadu, Zoran Todorović na sednici SSRN Beograd 11. jula (*Politika*, 12. jul 1988, 5): „Beograd je mesto gde svako može da izrazi svoje teškoće, svakome je bezbednost garantovana, tu se traži ohrabrenje i kod najviših (političkih) tela. Stoga se (vojvođanska) birokratija boji, svi oni koji ne veruju narodu se boje” Glavna poenta sednice je bila da „stavovi rukovodstva u Novom Sadu ne odražavaju stavove naroda”, ali je predsedavajući Dragan Tomić dodao da „Srbija mora da bude kao sve druge republike” (5).

Sledeći miting je bio u Pančevu, blizu Beograda. Policiji je iznenađujuće bilo da su na glavni trg demonstranti došli istovremeno iz različitih pravaca. Paralelno s mitingom jedan pojedinac je obilazio razne punktove i delio nacionalno propagandni materijal, tada ilegalan, zbog čega je bio priveden. Mada mu je po propisima sledio odlazak kod sudije za prekršaje, rukovodilac pančevačke javne bezbednosti pustio ga je na slobodu nasuprot naredbama Pokrajinskog štaba Anonimni 1, u to vreme podsekretar u Pokrajinskom sekretarijatu za unutrašnje poslove, je upamtio da je to bio jak znak, da vojvođanski sistem bezbednosti ne deluje, da naredbe dolaze od druge.

To je bio tek početak leta mitinga, ukupno ih je u Vojvodini održano preko 30 (Kerčov, 43-48). Dok je jul bio popunjen medijskim spektaklom i euforijom protiv vojvođanskog rukovodstva, avgust je bio popunjen mitinzima u Vojvodini.

Prisustvovalo im je i po više hiljada ljudi. Može se miting u Titovom Vrbasu smatrati vododelnicom, jer je on dosta udaljen od Beograda. Početkom avgusta su neki od učesnika počeli da nose narodne nošnje, da istaknu srpstvo. Odeća je izvirala sa upravo završenog snimanja filma Boj na Kosovu, kojeg je režirao beogradski režiser Zdravko Šotra, a producent je bila Televizija Beograd (Lekić et al., 46). Neko se pobrinuo ta da ta odeća stigne do učesnika mitinga. I drugi stalni učesnici počeli su da nose kape iz srpske tradicije (šajkače).

Žilnik je takođe primetio da su učesnici koji su putovali autobusom po mitinzima imali preobuku u autobusu za različite mitinge, „kako bi se stvorio utisak da ih ima više“. Primetio je i da je tehnička oprema za snimanje najmodernija, kakva se dotad u Jugoslaviji nije koristila. Primetio je strogo organizaciju demonstranata, kojom je komandovao pukovnik milicije Mičo Šparavalo (učesnici se nisu smeli udaljavati bez dozvole).

Tok mitinga je obično bio da se najpre pokaže da su Kosovski Srbi iz tog mesta pozvani. To je odavalo jedan utisak nenametljivosti. U tom slučaju nisu ni lokalne vlasti mogle negativno da reaguju. Na mitinzima bi učestvovali stotine ili hiljade stanovnika iz mesta. Autobusima ih je došlo takođe više stotina ili hiljada. Autobusi su dolazili vremensko usklađeno i učesnici bi dobili sendviče i piće. Inače je pomenuti scenograf rekao da je „odlazak na miting za njega obavezan, jer on radi u državnoj službi“.

Mitinzni su tipično započinjali jugoslovenskom himnom, sledio bi pozdrav od nekog iz lokalne zajednice, patetični govor o patnjama Srba na Kosovu, a završavao bi se pismom najvišem jugoslovenskom rukovodstvu u kojem bi se vojvođansko rukovodstvo sramotilo. Ne možemo u potpunosti da se slažemo sa Grdešićem koji tvrdi da je to bio „paradoksalan rezultat interakcije mase i elite“ (60). Mada masa jeste učestvovala i mada su vođe kosovskih Srba možda verovali da su igrali glavnu ulogu (Miroslav Šolević, intervju *Vreme*, „*Režim nas je iskoristio*“, 454, 18. septembar 1999), njih je u stvari vodio Miloševićev režim od sastanka 17. juna. Mile Lavrnić, Miloševićev šef kabineta, telefonirao je 20. jula Miću Šparavalu, tražeći od njega kao „komandanta mitinga“, da dođu u Pančevo kroz tri dana, o čemu ovaj drugi ništa nije znao. Kasnije su Šparavala još dva puta iz CK zvali u vezi s istim. (Kerčov, 245). U stvari, to je bila opšta komanda, da mitinzi protiv vojvođanskog rukovodstva mogu početi. No, tom opštom komandom se ne završava njihova organizacija.

Pomagali su im pojedini lokalni funkcioneri iz Vojvodine koji su potajno prelazili na Miloševićevu stranu, bili su u stalnom kontaktu sa Miloševićevim saradnicima i očito da su primali tehničku podršku oko prevoza, hrane, i drugog. Grdešić navodi da su institucije režima službeno bile uključene u 52,5% mitinga posle 5. septembra, ali to je tek završnica i nas interesuju naročito mitinzi gde ta podrška još nije bila otvorena. Naši intervjui političkih vođa iz tog vremena (Anonimni 2, 3 i 4, Anonimni 1) potvrđuju da je srpska služba bezbednosti bila uključena u organizaciju tokom celog leta 1988. Pa i specijalni voz iz Novog Sada u Beograd 17. juna nije mogao da obezbedi niko drugo do neko sa velikom vlašću.

U pravu je Grdešić da su mitinzi imali dinamiku koja je bila određena „elitnim događajima“. Na žalost on nije mogao da uzme u obzir najvažniji među njima, sastanak kod Miloševića 17. juna.

Među drugim zapažanjima Anonimnog 1 navodimo:

Jedan od organizatora mitinga u Pančevu, Ilija Živković, iz Vršca, bio je priveden zbog izazivanja nereda. U policijskoj stanici iz džepa izvadio je pištolj na kojem je bilo ugravirano. „Iliji Živkoviću od predsednika Srbije Petra Gračanina“. Anonimni 1, koji je bio prisutan komentariše: „Tada sam shvatio da Milošević vlada svim institucijama. Čovek je odmah bio pušten. Na mitinzima, najpre 12. avgusta u Novoj Pazovi, vojvođanska služba je primetila kolege iz srpske službe, koji nisu bili najavljeni kako su propisi naređivali. Jedan pripadnik je imao novinarsku legitimaciju i kao takav je komunicirao sa učesnicima mitinga.

Vojvođanski funkcioneri državne bezbednosti imenovani u radnu grupu za praćenje mitinga zajedno sa predstavnicima druge službe, javne bezbednosti, tokom jula-avgusta, nisu učestvovali na njenim sednicama. Umesto toga pojavljivali su se drugi, mlađi pripadnici te službe, koji su samo beležili tok sednica. Anonimni 1 je kasnije saznao da je beogradska centrala srpska služ-

be Srbije o tim sastancima obavestavana, tako da je mogla delovati. Unutrašnja razbijenost vojvođanske službe doprinela je njenoj neefikasnosti u sprečavanju i suzbijanju mitinga. Istovremeno, oni koji su lojalnost preneli na Beograd, osigurali su svoju budućnost. I obratno: posle smene vojvođanskog rukovodstva došlo je do čistke u unutrašnjim poslovima.

Upitan o saznanju o direktnim dokazima finansiranja, transporta, snabdevanja hranom i drugim logističkim uslugama od strane srpske službe Anonimni 1 nije imao neposredan odgovor o dokazima, ali je rekao da se „u zbiru to vidi.“ Kaže da je njemu bilo jasno što se tokom leta događa na osnovu dva indikatora: nedelovanje vojvođanske službe i pisanja *Politike*.

Anonimni 1, pomenuti podsekretar, se priseća da je nakon oktobarskog svrgavanja vojvođanskog rukovodstva bio lažno optužen u *NIN*-u izjavom Mitra Kneževića iz saveznog SUP-a da je nameravao vodenim topovima da suzbije demonstracije. Hteo je da to, nekoliko dana kasnije, razjasni saveznom ministru unutrašnjih poslova kao najvišem funkcioneru. Dobrosav Čulafić je odmahnuo rukom i rekao „Vlast se sada nalazi preko puta – ukazujući na zgradu republičkog ministarstva“. Prethodna dijagnoza Anonimnog 1 je bila potvrđena.

2. Mediji

Beogradski mediji su predstavljali vojvođanske vođe kao istinske neprijatelje Srba sa Kosova već jula. Time je otvoreno leto medijske demonizacije Vojvođana.

Ton osude je skočio objavljivanjem zatvorene sednice vojvođanskog partijskog rukovodstva od 12. jula gde su mitinzi označeni kao nacionalistički, i pomenuta je mogućnost da se zatraži Miloševićeva smena. Međutim, sadržina sastanka odmah je bila poznata rukovodstvu Srbije (Krunić, 2009, 122). To je objavljeno u srpskoj štampi uz istovremenu organizaciju skupova u fabrikama širom Srbije, gde se takve pomisli osuđuju, u stvari mobiliše javnost. Izvode sa te sednice je objavila *Politika* 18. jula na str. 1,5,6 gde je vojvođansko rukovodstvo označeno ne samo kao „frakcionaško“, već i kao „rasističko“. Zvanično je na vojvođansko rukovodstvo reagovao samo SSRN Beograda, kao da oni više nisu zasluživali reakciju viših tela.

Populistički i nacionalistički pokret podržan je od beogradskih medija, posebno kuće *Politika*. Nekoliko dana uoči novosadskog mitinga Milošević je posetio kuću *Politika*. Radio televiziju nije morao jer je tamo vladao njegov bliski prijatelj Dušan Mitević. Pored novinskih izveštaja potpuno usmerenih na proizvodnju ciljeva AB, pisma uredništvu (1988-1991) *Politike* su bila posebna snaga ideološkog izraza. U svrhu AB, otvorena je posebna rubrika pisma (*Odjeci i reagovanja*). Rubrika je trajala od početka napada na vojvođansko rukovodstvo do velikih demonstracija protiv Miloševića u Beogradu (jul 1988.

- mart 1991.), očito u periodu kad se „podrška naroda“ mogla širiti takvim sredstvom, dok to više nije bilo moguće kad se velegradsko javno mnjenje okrenulo protiv njega. Rubrika je obustavljena posle protiv-miloševićevskih demonstracija marta 1991., a kad je već ceo mehanizam vlasti funkcionisao nesmetano. Neko je rubriku u pravo vreme ukinuo.

Neka od pisama su bila istinska pisma čitalaca, uključujući od ljudi na položajima, dok su druga nastala unutar redakcije *Politike*. Npr. tri takva pisma poslata su navodno iz „Poslovne zajednice za snabdevanje ugljem Vojvodine“, ustanove koja nikad nije postojala (provereno u Arhivu Vojvodine oktobra 2021.). Prema narativu pisama, niži službenik Zajednice bio je maltretiran od direktora zbog učešća u novosadskom mitingu, dok je treća službenica potvrdila taj „navod“ i dodatno tvrdila da je direktor pijanica (Mimica i Vučetić, 98-100). Direktor je takođe „slao pismo“ kojim je navode negirao, na neubedljiv način. Uklapalo se u obrazac: rukovodilac je delovao protiv volje naroda, maltretirao podređene koji su podržavali istinsku srpsku stvar. Uz to, rukovodilac nije bio predan svom poslu.

Koliko su pisma bila usmerena ka taktičkim ciljevima proizlazi iz tema pisama. Glavnina pisama u autonomiji Vojvodine, na početku glavna tema (uz Kosovo samo), nestala je januara 1989 (Mimica i Vučetić, 54).

Pisma su bila jednostavna za čitanje, uvek sa istim obrascem sadržine: u pismima o Vojvodini uvek je rečeno da ljudi ne mare za autonomiju, da je treba ukloniti, pa i da ličnosti koje se za to zalažu treba odlikovati (najviše Mihalj Kertes) (Mimica i Vučetić, 85). Još više je pisama bilo da Srbija treba da bude jedinstvena (bez pokrajina, ili bez pokrajina sa značajnim nadležnostima). Jednostavnost u pisanju kombinovana je i sa epskim pesmama. Uloga Miloševića je epski izražena: „Narod se pita...Slobodan ime ponosito, je novi Tito“. „On je prvi među političarima posle rata koji je govorio o problemima Kosova...ne boji se da izgubi fotelju“. „Stekao je poverenje naroda...deli njegovu sudbinu...“ (Mimica i Vučetić, 74).

Što je napred rečeno o koordinaciji snimanja u Novom Sadu potvrđuje Žilnikove tvrdnje da su u mitinge bili uključeni i beogradski intelektualci koji su dodali stručnost mitinzima u medijskoj produkciji, a verovatno i u sadržaju transparenata. Konačni rezultat je bio da se stvori utisak da je „narod“ nosilac aktivnosti (naročito u *Odjecima i reagovanjima*), koji ne samo da deluje, već i „kaže“, „razume“, „pati“, „zahteva“, stičući punu ličnost (Grdešić, 2019, 76-80).

Ilustrativan medijski slučaj bio je i koji se odnosio na Zorana Vukovića o kojem je svedočio Anonimni 1. Vuković je bio vinovnik porodičnog nasilja 23. 8. 1988 u Novoj Pazovi, ali ga je beogradska štampa (*Ekspres Politika, Politika*) uporno predstavljala kao učesnika mitinga - žrtvu vojvođanske policije, što se u nastavku pojavilo i kao predmet mitinga, takođe kao protest protiv navodnog nasilja vojvođanske policije. Vojvođanska policija je demantovala, ali *Politika* i *Politike ekspres* su nastavile da pišu kao da je reč proganjanju učesnika mitinga.

3. Elita

Pored intelektualne elite, koja je učestvovala u organizaciji i medijskoj prezentaciji događaja, kao što je napred rečeno, nezamenljivu ulogu odigrala je Služba bezbednosti Srbije (SDB) (što su naveli, npr. Lebon, 107, Glaurdić, Ramet i Bennett, ali i Krunić: govornici su „pripremljeni od Državne bezbednosti Srbije“, 2009, 17).

U nalazima o raspadu Jugoslavije političkoj policiji (SDB) nije pridat naročiti značaj. Ona je bila decentralizovana po republikama i pokrajinama nakon pada Aleksandra Rankovića 1966, savezna koordinacija je bila slaba do pokušaja pod Stanetom Dolancom da se ona recentralizuje (početkom 1980-ih, u zadacima protiv liberalizacije i terorizma (Vasović-Mekina: 1999). Ti napori nisu bili uspešni (Direcorate...1986), SDB Srbije je volela da se meša u druge republike (Flere i Klanjšek, 2019, 204), zbog čega su te republike i protestovale.

Istina, izveštaj američke CIE je bio blagonaklon prema SDB, jer ona igrala „vrednu ulogu“ u borbi „suzbijanja regionalnog nacionalizma“.

Ulogu SDB Srbije je nama istakao najpre Anonimni 2, objašnjavajući zašto vojvođansko rukovodstvo nije aktivnije delovalo protiv demonstracija na leto 1988. Podvukao je da su pripadnici SDB Srbije obilazili vojvođanska naselja pripremajući mitinge, zajedno sa pripadnicima Vojne službe bezbednosti i da su se usredsređivali na doseljenička naselja (kolonisti). Anonimni 3 je dodao da je u Bačkoj Palanci, odakle je krenuo miting na Novi Sad 5. oktobra 1988. protiv vojvođanskog rukovodstva agitovao jedan tada aktivni general JNA. U tom gradu je tada se pripadnik Službe bezbednosti Srbije Jovica Stanišić (koji će uskoro postati njen dugogodišnji šef) izveo preokret da su se dvojica lokalnih čelnika preko noći preobrazili od autonomaša do vođe pokreta protiv novosadskog rukovodstva. Mihajl Kertes i Radovan Pankov predvodili 5. oktobra 1988. su marš na Novi Sad. Oni će biti bogato politički nagrađeni položajima. Stanišić se koristio i slobodnom novinarkom Rankom Čičak, koja je već ranije pisala protiv vojvođanskog rukovodstva i obavljala prikrivene delatnosti (Lopušina, 1997, 373).

Srpska služba bezbednosti je pažljivo motrila sve pripadnike vojvođanskog rukovodstva već od 1986. (*Dragović-Savić, 2020*).

Možda najvažnije, Služba bezbednosti Srbije probila je u Službu državne bezbednosti Vojvodine i sprečila njeno ostvarivanje zaštite Vojvodine (Anonimni 1). Međutim, kasnija sudbina članova vojvođanskog rukovodstva ukazuje da ni oni sami nisu bili jednako čvrsti u odbrani ustavnog položaja Vojvodine. Mada su svi ostali bez političkih položaja, neki su trpeli i u pogledu zapošljavanja (Anonimni 3, član užeg partijskog rukovodstva).

Vojo Vučinić, jedan od lider Srba sa Kosova, optužio je već 1989. Miroslava Šolevića, možda najglasnijeg među njima, da je „finansiran od Službe bezbednosti“ (Kerčov, 253). U toj knjizi ima još slučajeva koji se mogu tako tumačiti: Dušan Ristić, nekadašnji predsednik Skupštine Kosova, koji je ranijih godi-

na govorio o neviđenoj međunacionalnoj slozi na Kosovu, teško se, sa takvom prošlošću, mogao odupreti instrumentalizovanju od strane SDB Srbije.

Skeptički stav Grdešića prema uticaju SDB može biti razumljiv s obzirom na njene formalne nadležnosti i njenu podjelu po republikama i pokrajinama. Službe bezbednosti su takođe po svojoj prirodi tajanstvene. Ali neformalno je njihov uticaj u to vreme bio velik, a običan svet nije morao da zna da su se njene nadležnosti smanjile ni da je ona podeljena po republikama i pokrajinama. Stoga je razumljivo da su direktori, na njihov nagovor, slali radnike na demonstracije. Kao što se ponajviše desilo u Bačkoj Palanci i okolini gde je upravo delovao Stanišić, koji će biti nazvanom „mozgom Miloševićevog režima“.

Kao što je već napred navedeno, drugi segmenti nacionalističke elite su takođe učestvovali i ostvarili kumulaciju delovanja.

Ali u poznom autoritarnom uređenju, sa elementima slobodnog izražavanja, uloga Službe bezbednosti bila je ključna u organizaciji pokreta. Najpre, unutar službe su se desile tektonske promene u pogledu lojalnosti. Tek na toj osnovi, ona je izvršila pritisak npr. na direktore i lokalne rukovodioce koji su takođe menjali stranu i podsticali da mase uzmu učešća u demonstracijama 5. oktobra, a i na nekim mitinzima pre. To ne znači da su pripadnici te službe u kolektivnim posetama najviše govorili: to su verovatno činili profesionalni političari, dok su oni boravili podstičući mitinge. Da se Milošević nije libio posluživanja tim instrumentom govori i protest 1989. bosanskog rukovodstva zbog „analize međunacionalnih odnosa“ koju je srpska služba bezbednosti vršila u Bosni in Hercegovini (Flere i Klanjšek, 2019, 204). Dakle, u ovdašnjem slučaju, trag te službe je nađen celim tokom AB. To ne isključuje da su se neki direktori od početka protivili vojvođanskom rukovodstvu, kao i da neki učesnici mitinga nisu bili autonomno motivisani. Ali celog pokreta ne bi bilo bez intervencije koja je navedena, koja je uključivala ne samo angažovanje Službe bezbednosti, već i medija i nekih slobodnih intelektualaca i umetnika. Dozvoljavamo da su ti intelektualci i umetnici svojom voljom pristupili.

Učešće pripadnika vojne službe bezbednosti govori o strateškom preraspoređivanju snaga već u to vreme, prvo o značaju te službe i drugo o tome s kime je već bila u alijansi.

Faktori potražnje?

Predstavljeno je koje su grupe organizovale mitinge u Vojvodini leta 1988. i kako su beogradski mediji te činjenice pojačavali. Ali, da li je kod stanovništva Vojvodine bilo potražnje za AB i koliko?

Pre svega, tu su neizvesnost društvenog života, težina pada životnog standarda od 1980. g. dalje činile su plodan teren za spasonosna rešenja koja su nudili najviše etnički preduzetnici, pretvarajući sva pitanja u međunacionalna.

Od aktuelnih pitanja ekonomske mera, do osnovnih pitanja odnosa u federaciji, sve se tumačilo kao na štetu baš sopstvenog naroda. (Flere i Klanjšek, 2019, 160-175). Opšta atmosfera bila je više nego plodna za svaki populizam, ali i za raspad Jugoslavije. Ekonomski uspesi Vojvodine u 70im godinama gubili su se iz svesti u celoj Jugoslaviji. Ovde nas interesuje da li je bilo specifičnih faktora privlačenja pojava u koje su spadali mitinzi, u Vojvodini i pre svega među Srbima, jer je AB bila izrazito jednonacionalna pojava. Istina, na početku je Milošević branio da se mitinzi takvim nazivaju, već da su oni samo protesti protiv progona bez obira na nacionalnost (Čolak, 2017, 220). Međutim, u svojoj prvoj izjavi bezuslovne podrške mitinzima u Vojvodini, 5. septembra 1988. Milošević je nadahnuo rekao: "Oni su progongeni kao Srbi i Crnogorci...oni ne mogu da se brane kao Holandani, protestanti ili berači pamuka, jer ih niko ne ugrožava na toj osnovi" (*Politika*, 7. septembar, 1988, 7).

Ipak, u stanovništvu su morali postojati i neki faktori potražnje. Od posebne važnosti je kod populizma preobražaj ekonomskih negodovanja u kulturna, dakle u nacionalizam. Upravo se potražnja u nauci smatra slabom tačkom istraživanja populizma (Grdelić, 115). Potražnju često karakteriše i određena društveno konstruisana naivnost potrošača te "tanke ideologije", ali je potražnja svakako bila prisutna (120). Nas interesuje da li je potražnja bili autentična ili pak veštački proizvedena. Neki od Grdešićevih respondenata u okviru fokus grupa iz Novog Sada, učesnika mitinga, rekli su: "Sve je bilo organizovano, pripremljeno, plakati su narodu podeljeni..." (120). Drugi ispitanici su sećali da su "mnogi radnici bili pod pritiskom [uprave preduzeća] da idu...ko nije hteo da ide, za njega su bila otpuštanja i svašta!" (121) Tako da je potražnja jednim delom bila prividna i veštačka. Otpuštanja su stvarno čekala samo rukovodioce i direktore, retkog intelektualca, a ne radnike (do masovnog zatvaranja fabrika će doći nešto kasnije). Međutim, osećaj učesnika je autentičan. To je bila situacija: sad ili nikad, a pritisak je dobrim delom konstruisala sama srpska Služba državne bezbednosti, ukazujući da dolazi novo vreme vezanosti za Beograd i da je tamo i perspektiva njihovog preduzeća (Anonimni 1).

"Učesnici novosadskog mitinga 5.i 6. oktobra su svedočili takođe: „Gorko se kajem svog učešća. Mislim da snosim deo odgovornosti..." (Grdešić, 2019a, 618). Mnogi su navodili da ih je ponela nacionalistička retorika (619), ali i da su bili „manipulisani“ „kao i milion puta kasnije“. Poneki svaljuju odgovornost na strane agenta, čak Amerikance, pa i Miloševića viđaju u tom okviru. Ipak, češće se govori o tome da su ih povelili „dodoši“, strani kulturi Novog Sada (623-4). Učešće je proizvelo cinične i apatične ljude, zaključuje Grdešić.

Radnik iz Novkabela svedočio je da je smena od 1500 radnika „morala da ide“ na demonstracije 5. oktobra, jer ih „uprava prisilila“. Drugde je direktor srednje škole školu zatvorio i čak uputio na demonstracije (2019, 120).

Mada danas postoji sloboda govora, učenici smatraju da su u 80im godinama bili nosioci društvene moći i da su bili slobodniji (135). Iz svih tih 6 fokus

grupa saznajemo, da tu nije bilo prave potražnje za zbacivanjem vojvođanskog rukovodstva.

Nije lako naći direktne faktore potražnje, ali nacionalna vezanost je blisko povezana sa njima.

G. 1986. sprovedeno je opšte jugoslovensko istraživanje omladine JUIPIO (Vrcan i Ule, 1985) koje nije otkrilo mnogo etnonacionalizma. Bio je koncentrisan pre svega kod Albanaca na Kosovu i manje kod Slovenaca (Flere, 1986). No, nas ovde interesuju razlike kod Srba u Vojvodini i Srbiji. Bilo je nekih tragova manjeg opsega nacionalizma u Vojvodini. Prvo, U Vojvodini je jugoslovenska orijentacija i identifikacija bila više raširena. Bila je za 14% viša nego u užoj Srbiji (Vrcan i Ule, 1985). Drugo, skoro polovina vojvođanskih respondenata (47%) je preferiralo jugoslovensku kao nacionalnu identifikaciju (najviši broj u Jugoslaviji). Treće, bilo je razlike u shvatanju nacionalne vezanosti: upitani da li bi se osećali jednako da pripadaju čovečanstvu i svojoj naciji 48% se slagali u Srbiji, a 57% u Vojvodini – među Srbima. Te razlike nisu velike, ali govore o različitim preovlađujućim atmosferama.

Među uslovima za sklapanje braka je u Vojvodini relevantnost nacionalnosti bila samo jedna trećina onoga u Srbiji (7% u odnosu na 20%). (Radin, u Flere (ur.) 1988, 110).

U kasnijem jugoslovenskom istraživanju uoči samog raspada, 1990. g., na velikom uzroku odraslog stanovništva, Hodson i saradnici, utvrdili su da je nacionalna tolerancija neznatno prevladivala nad suprotnim stavom, kad se posmatra cela Jugoslavija, ali je u Vojvodini – dakle, čak nakon mitinga - bila mnogo viša nego u užoj Srbiji (prosek u Vojvodini: 3,82 [Srbi: 3,65], prosek u užoj Srbiji 3,21 [Srbi: 3,23], Hodson et al., 1994, 1548).

Indikatori autoritarizma, latentne osnove nacionalizma i protivnosti demokracije su bile predmet proučavanja. Njegovo prisustvo je 1989. u Jugoslaviji bilo većinsko (prevladivala je autoritarna orijentacija), ali je u Vojvodini bila značajno niža nego u Srbiji (Flere i Molnar, 1993). Psihološki autoritarizam je bio dominantan i u svim pojedinačnim sredinama, ali je bio prisutan i kao kulturna matrica. Međutim, uprkos tome što je bio psihološki svuda preovlađujući, nije svuda doveo do istih političkih situacija, pa čak i u Makedoniji, gde je bio najviši nije proizveo ni politički autoritarno uređenje ni vodio u međuetnički rat. Delovanje politički aktera je tu bilo odlučujuće.

To što je tolerancija bila viša u Vojvodini ne znači da latentna potražnja u Vojvodini nije postojala, uprkos nesumnjivo većoj nacionalnoj toleranciji. Ima, međutim, indikatora međunacionalnih odnosa gde nije bilo razlike između uže Srbije i Vojvodine: npr. nacionalna idealizacija kod omladine nije se razlikovala po obimu 1986 (Flere, 1990).

Ali, jasno je da ima osnova za tvrdnju da je etničkim preduzetnicima, političkim akterima bio potreban poseban napor, da pokrenu omladinu (i odrasle) Vojvodine u smeru nacionalističkih mitinga i nacionalističkog vrenja. Da bi se svrglo vojvođansko rukovodstvo, propaganda, nemiri i mitinzi su bili potrebni. To će se

prevesti u jedinstvo Srbije, mada je jedinstvo Jugoslavije bilo pominjano na mitinzima u Vojvodini takođe, no u početku i više kao ukras (npr. Kerčov, 205, 231), dok je jedinstvo Srbije stalni bilo u prvom planu.

Omladina Vojvodine nije bila spremna da postane masovni učesnik mitinga početkom leta 1988., pa je ruka Miloševićevog režima preduzela posebne podsticaje. Ne može se to smatrati spontanom „trenutnim uspehom Miloševićevog poziva“ kako je naveo jedan naučnik (Pavković, 2001). „Uspeh“ je u vojvođanskom slučaju zahtevao intervenciju spolja.

Rasprava i zaključak

Smenjeno je rukovodstvo koje je bilo pretežno srpskog sastava. No, oni su imali za svoju vodilju održavanje etničkog mira i ravnopravnosti. Beogradske vođe su imale znatno drugačije ciljeve: jedinstvenu Srbiju. Nije bilo reči samo o uklanjanju autonomije, već i o položaju manjina i načinu uspostavljanja odnosa sa njima. Stoga ovo nije bio samo obračun među Srbima. U svakom slučaju, Vojvodina je stavljena u pogon za ratove koji su predstojali.

Što je navedeno, ukazuje da je vođenje mitinga u Vojvodini i ceo pokret protiv vojvođanskog rukovodstva bili čvrstom rukom vođeni iz Beograda, od strane tamošnjeg političkog vođstva:

- Ne možemo tvrditi da je baš svakom mitingu prethodio dolazak ekipe iz Beograda, da je bio sastavljen od 3 člana i da su boravili 7 dana. Ponekad se radilo drugačije, npr. prvi miting nakon novosadskog, pančevački, telefonski je organizovan iz Miloševićevog kabineta. Tada su se još dvoumili, jer je savezno partijsko rukovodstvo propovedalo protiv jednonacionalnih mitinga. No, Mile Lavrnić, šef kabineta Miloševića lično je 20. jula 1988. telefonirao tzv. komandantu pukovniku Mići Šparavalu, dok je taj boravio u Beogradu, i naredio dolazak na pančevački miting (Kerčov, 245). Lično se angažovao i kum direktora novosadskog „Jugoalata“ Šćepančevića Borisav Jović, tada prvi do Slobodana Miloševića (Anonimni 1). Za njega je taj angažman bio nastavak delovanja srpske elite, ostvarenje sna – ukidanje autonomija. Lično se angažovao i predsednik međuopštinskog SKS Leskovac Zoran Janačković, u blizini Kosova, krajem avgusta. No organizacija nije bila fluidna i prepuštena entuzijazmu pojedinaca, postojale su radne grupe, o kojima je svedočio Anonimni 3 i po svoj verovatnoći je postojao neki štab u Beogradu koji je koordinisao i mitinge i medije;
- To je bila podloga za logistiku, za besprekorno funkcionisanje transporta, ishrane – i finansiranja, kojeg je priznao jedan od vođa kosovskog pokreta Vojo Vučinić (Kerčov 273);

- Bez učešća službe državne bezbednosti sve to bi bilo nezamislivo, mada ona nije delovala samostalno;
- Najzad rukovodstvo je obezbedilo sinhrono delovanje nevidene medijske kampanje;
- A nakon oktobra 1988. to je sve dobro sakriveno, pa su i neke knjige tome služile prikrivanju pravih organizatora (npr. Hudelist, 1989), dok su u knjizi Kerčova i saradnika neki detalji, danas dragoceni, omakli kontroli.

Ovde ćemo pokazati da se AB revolucija može najbolje razumeti kao slučaj populizma.

Indikativno je najpre sledeće: značajan broj kvantitativnih analiza o tome koja je društvena grupa unutar nacionalnih zajednica mogla biti glavni nosilac težnje za konstituisanjem nacionalnih država, uoči raspada Jugoslavije, nije urodio uspehom. Posebno nije potvrđeno da su to bile ovako ili onako definisane nacionalne elite (Sekulić, Garth i Massey, 2006¹; Flere i Klanjšek, 2011). Težnju za državama su za kratko vreme raširili politički i etnički preduzetnici, osim u jednom slučaju, u slučaju Albanaca, gde je taj sentiment bio dugo prisutan, barem koliko su ta istraživanja trajala. To ne znači da nacionalizam tih etničkih zajednica nije bio osnova za rad etničkih preduzetnika, pa i pojava odsustva zajedničke kulture i zajedničkog civilnog društva. Neuspeh nalaženja tih strukturalnih činilaca, dovodi do odbacivanja traganja za jednim društvenim nosiocem podupiranja populizma (Mols i Jetten, 2020) odn. objašnjenjem populizma tim putem. Etnički preduzetnici su zapalili nacionalizam, mada se može reći da se narod tome odupirao (Gagnon).

To što je uzburkalo stanovništvo u svim slučajevima bio je nacionalizam, shvatanje da je „nacija „stvorenje sa mnogim talentima“, kako je pisao Fihte (Fichte), a njega jesu širili određeni akteri. Vojvođansko rukovodstvo tom kartom raspolagalo, već je zagovaralo vrline višetničke skladnosti i nacionalne ravnopravnosti.

Populizam bolje opisuje pojavu od etnonacionalizma. Narod je postao ne samo navodni glavni akter, već i delatnik: on govori, razume, traži, zahteva odgovornost itd. (u rubrici *Odjeci i reagovanja* i van nje). Prema pismima *Političci*, razumelo se da su mitinzi najviši oblik demokratije. „Dogodio se narod“, bio je slogan u modi, ponavljan beskonačno. Berman je, sumirajući znanja o populizmu uopšte pisala kao da se odnosi upravo na ovaj slučaj: „njihova retorika je temeljila na pretpostavci da postojeći sistem ignoriše, zanemaruje, čak neposredno deluje protiv interesa naroda, demokratija se razume većinski i neliberalno. Iznosili su manihejsko stanovište o tome da smo mi protiv njih, a „mi“ se odnosi na 'narod'...dok su oni najčešće 'liberalne elite'” (2020. 11-12).

¹ Van društvene stratifikacije (obrazovanje, znanimanje, ekonomski status), Sekulić i saradnici našli su da jedino religioznost doprinosi odsustvu etničke tolerancije (2006, 818-819).

”Mi ćemo ostvariti volju naroda ustavno i vanustavno, zbog tog jer se radi o dugoročnim pritužbama” (*Politika*, 31. januara 1989). Slavio je uličnu demokraciju i obećao da neće da poštuje nikakva institucionalna pravila u Jugoslaviji.

U savremenoj nauci populizam se ne može da shvati prvenstvenošću potražnje kao njegovog pokretača (Mols i Jetten, 2020). Oni odbacuju opšte, „objektivne“ uslove u korist političkih aktera. Oni takođe ukazuju na obrazac opšteg populističkog narativa, koje elite tada nude, a koji se savršeno uklapa u naš slučaj. *”Populizam prikazuje društvo kao upleteno, u kojem se ne nalaze dve, već tri skupine: (1) vrli narod, (2) zlobna levičarska gradska elita, koja najčešće zagovara multikulturalizam (u našem slučaju bratstvo i jedinstvo i nacionalnu ravnopravnost) i (3) manjine koje se iscrtavaju kao klijentela zlobne elite”* (Mols i Jetten, 9). U našem slučaju, urbana elita koja nekim putem favorizuje tuđu manjinu na štetu vrlog naroda, jeste autonomaško rukovodstvo. AB narativ je prikazivao kosovske Srbe i Srbe uopšte kao „vrli narod“, a Albance kao klijentelu elite, favorizovanu manjinu, dok je srpski narod radni narod.

Pokret je sve jasnije isticao „ustavno pitanje“ koje dovodi do neopravdano privilegovanog položaja Albanaca, pa i da autonomaško rukovodstvo „podržava Šiptare” (Kerčov, 205, 231; Milošević 5. septembra 1988, *Politika* 6. septembra 1988.). Takvu sliku nisu mogli da iscrtavaju kosovski Srbi sami, već jedino rukovodstvo, politička i intelektualna elita. Tako je u svom intervjuu od 3 jula 1988. Slobodan Milošević rekao, da „srpski narod nije nikad bio eksploatorski...” (vrli narod), „neka rukovodstva (ne srpsko) iskazuju otpor prema ustavnim promenama Srbije)” (zla elita) i izrazio „ubeđenje da ćemo savladati albanski nacionalizam”, jedini nacionalizam kojeg je pomenuo da postoji (manjina sa neopravdanim položajem) („47 pitanja Slobodanu Miloševiću“, NIN, 3. jul 1988., 8-13). Varijacije u okviru tog trougla mogu se nalaziti kasnije u velikom broju (npr. Milošević 6. septembra 1988. je govorio da „Srbi treba da postanu ravnopravni“ ... „obespravljani su jer su Srbi“ (obespravljani vrli narod) u odnosu „sa Albancima“... „albanski šovinisti moraju da se osude“ (privilegovana manjina), dok je „država neefikasna i nesposobna“ (zla elita) („Rukovodstvo Srbije je s narodom“, *Politika*, 7. septembar 1988, 1, 7)). Te ilustracije se potpuno uklapaju u objašnjenje da je politička elita glavni nosilac populizma, ili kako pišu Mols i Jetten, „vođe odaberu među postojećim pritužbama, oni takođe stvaraju nove pritužbe” (8). Politički akteri pritužbe „čitaju“ ali i „stvaraju“. Ni njihovo „čitanje“ nije mehanički odraz strahova stanovništva, već i artikulisanje, osmišljavanje.

Koncept populizma uklapa se u naš slučaj naročito s obzirom na sledeće elemente:

- uloga harizmatičkog vođe se shvatala kao „glas naroda“,
- srpski narod treba da povrati u navodnu nekadašnju slavu, što je Milošević uvek pominjao i pretvorio u proslavu na Vidovdan 1989. na Gazimestanu, a ostali jugoslovenski vođe su mu pri tom pružili podršku svojim prisustvom. Taj povratak iziskuje žrtve,

- najvažnije, uspostavljena je povratna sprega između vođe i masa. Vođstvo je pri tom, svakako, delujući akter, kojem se mase odazivaju i podržavaju, ali vođa nameće artikulaciju strahova na nada, aktivirajući nacionalni sentiment na način da se suprotstavlja istovremeno „neprijateljskim strancima (kosovski Albanci) i „iskvarenoj domaćoj eliti“ (vojvođansko rukovodstvo). Posle rušenja vojvođanskog vođstva oktobra 1988. mesto „korumpirane“ elite preduzeće druge komunističke elite u Jugoslaviji, koje nisu sledile Miloševića (to je bogato ilustrovano kod Mimica i Vučetić).
- tu je i element „opšte volje“, na kojem insistira Mad (Mudde) (2004) u shvatanju populizma a koji je u našem slučaju jasno bio prisutan od početka: ulična demokratija + medijska kampanja, a ne izborna demokratija, ne ograničenja vlasti ustavnim postupcima.
- AB retorika je samo formalno gostovala u socijalizmu, dok je stvarno bila sve više nacionalna i stoga se ne može AB smatrati levičarskim populizmom, mada je sadržavao dimenziju prezentizma: obećavao je očuvanje sadašnjeg statusa radnicima u nadolazećem talasu kapitalizma koji će ih pretvoriti u gubitnike,
- narodu se vraća vlast: kao što je Britancima prodato, da će narod povratiti vlast izlaskom iz EU, tako je Srbima prodato da će povratiti vlast ukidanjem autonomija, a i za jedno i drugo da će doneti ekonomski boljitak za običnog, radnog čoveka. Tu je ekonomska revandikacija bila pretvorena u kulturnu. Dakle, za loš materijalni položaj, a on je godinama padao – nisu se krivili samo rukovodioci, savezna vlast, već i navodni odliv stranoj manjini. To je pretvaranje ekonomske revandikacije u kulturnu. (Istina, takvo razmišljanje je u to vreme postojalo i u drugim sredinama Jugoslavije, ali nije stvaralo takav militantni pokret).
- posmatrajući AB iz današnjeg ugla, društveni mediji su nedostajali 1988. Međutim, *Politikina* „čitatalačka“ rubrika *Odjeci i reagovanja*, namenjena isključivo podršci Miloševićevoj politici, uvek tvrdeći da su istovremeno glas naroda. Ta rubrika je omogućavala lažni identitet s kojim su učesnici pravili lažne dijaloge. Stvorena ja lažna „zajednica“. Sa današnjeg stanovišta, moglo bi se reći da je omogućena cirkulacija lažnih vesti.
- Populizam je sadržavao „tanku ideologiju“. Socijalizam se ritualistički pominjao, a srpstvo je postajalo sve jače, sa shvatanjem o jednoj harmoničnoj naciji povezanoj bez unutrašnjih podela.

Imajući sve crte savremenog populizma, moglo bi se tvrditi da je AB bila njegova prethodnica. No, verovatno ima slučajeva takve demagogije u istoriji dosta. Odsustvo višestranačkih izbora bilo je donekle kompenzovano složenim odnosima organa u federaciji tako da je nekakav konstitucionalizam i konsocijalizam postojao (Goldman, 1985) .

Glavni potisak vojvođanskih mitinga je proizilazio je od težnji srpske elite još od kraja 1970-tih godina. Mada ne možemo da tvrdimo u kom obimu su bili angažovani u pojedinačnim mitinzima, u ovom radu je dokazano da je elita učestvovala obilno i da je dominirala AB od početka, a da je Miloševićev režim težio i ostvario „jedinstvenu Srbiju“. Odnosi unutar Srbije su radikalno promenjeni, a time i ustavna ravnoteža unutar Jugoslavije. (Istina, smrtni udarci Jugoslaviji zadati su joj i sa drugih strana). Pokret kosovskih Srba nije, ostvario svoje ciljeve niti im se približio.

Stoga, umanjenje značaja težnji elite, kako to čini Vladislavljević, ne objašnjava stvar, mada su vođe Srba sa Kosova možda mislile da „Miloševićeva ćutnja“ (Kerčov, 235,244) o predlogu da se ide na Novi Sad znači njegovo apstiniranje i da su oni tada trijumfovali nad političarima. Međutim, to nije bila samo ćutnja, već i odobrenje raznim službama da se to ostvari: službe SKS, službe SDB Srbije, SSRN, novinari, mobilizacija beogradske inteligencije, koja je jednim delo rado učestvovala. Dok pominjanjem interakcije elita-masa, Vladislavljević ostaje neodređen, njegova tvrdnja da “događaji pre i posle novosadskog protesta ukazuju na ključnu ulogu običnih građana“ (Vladislavljević, 2020, 167) ne drži za AB u Vojvodini.

Vladislavljevićevi osnovni stavovi nisu zasnovani: “AB je uključivala elitne i neelitne aktere, približno u jednakom stepenu” (197). “Akterstvo neelitnih aktera” nije postojalo kao nešto autonomno, već je bilo kako tvrdi teorija elita: elita vodi, masa sledi.

Neelitni akteri postali su podređeni i instrumentalizovani od 17. juna 1988. Nema sumnje da je vođa komunističke partije ne bi propustio takvu priliku da ostvari svoje ciljeve, posebno ne takav vođa kao što je bio ovaj u pitanju, jedan realistički političar, koji se razumeo u poluge vlasti i nije se ustezao da se njima koristi. Ali on nije bio sam: uz njega je bio jedan značajan deo beogradske inteligencije, medija, političke policije, Srpske crkve, u podršci tom nastojanju. Rušio se ceo njegov svet dogovaranja među republičkim i pokrajinskim elitama i unutar njih, u korist jednog pokreta kakav je komunističkom implicitnom kulturom bio zabranjen: korišćenjem nacije, nacionalnog ponosa, nacionalizma, za sticanje podrške. To nisu više bile apstraktne parole o samoupravnom dogovaranju, o međunacionalnoj slozi i ravnopravnosti, koje su ubrzo zvučale isprazno.

Što se tiče mitinga, reči Miloševićeve žene Mirjane su vrlo indikativne. Na „ideološkoj konferenciji Beogradskog univerziteta“ 6. februara 1989., kad su mitinzi već doneli svoje najvažnije plodove (u Vojvodini, na Kosovu i u Crnoj Gori), ona je rekla nešto što nije svojstveno komunističkim stavovima: “U ovom trenutku, mitinzi su efikasniji i od samog Saveza komunista. On je u krizi, a mitinzi su u usponu...Na mitinzima se pitanja mogu rešavati” (*Politika*, 8. februar 1989, 8). Ona se radovala da mitinzi ostvaruju ono što je imala u mislima.

Da li ovaj slučaj, koji se odnosio na jednu pojedinačnu situaciju, imao značaja za analizu savremenog populizma? Crte populizma poznatih u literaturi bile su prisutne skoro u celosti: narod je dobar i homogen, odlučivanje se ostvaruje trenutno na ulici, politički proceduralno odlučivanje se omalovažava, već su tu i druge crte. Miloševićeva čuvena rečenica o tome da će se promene uvesti svim sredstvima, „ustavnim i neustavnim, institucionalnim i vaninstitucionalnim“ u stvari ukazuje da uređenje koje je Tito za sobom ostavio nije bilo totalitarno, već ustavno uređeno i komplikovano institucionalizovano. Stoga se slučaj populizma uklapa u širi kontekst institucionalizovanih uređenja koje populizam uništava, a posebno su na njega osetljivi višenacionalni aranžmani.

Ovaj rad je ograničen na pojašnjenje AB u Vojvodini, stoga se ne bavimo poricanjem Grdešića u pogledu kulture beogradskih intelektualaca i lakoće s kojom su intelektualci tipa Ljubomir Tadić i Neca Jovanov (koje on uzima za paradigmatične primere, 2016) prešli s radikalne anacionalne kritike socijalističkog uređenja na zagovaranje nacionalne kritike sa srpskog stanovišta. Međutim, držimo da takvih slučajeva nije bilo u Vojvodini, mada jeste bilo srpskih nacionalističkih intelektualaca, koji spadaju u potražnju o kojoj smo govorili. No, ovo nije glavni predmet rasprave.

Nismo razmatrali ni Crnu Goru gde je AB takođe bila „uspešna“ u svrgavanju komunističke elite, ni druge jugoslovenske zemlje. Vojvođanski primer je osoben i zaslužuje analizu. Takođe nismo razmatrali druge događaje u Jugoslaviji koji su bili u to vreme nazivani AB, a nisu bili povezani s problemom kojeg smo razmatrali (Ivković, Trifunović, Prodanović, 2019).

Dok je izvesno da je vojvođanska služba bezbednosti od jula 1988. bila ne samo infiltrirana, već i onesposobljena, u ocenu lojalnosti vojvođanskih političara nismo se upuštali.

Intervjui

Intervjui izvedeni sa osobama iz Novog Sada na jesen 2021, osim sa Anonimnim 1, sa kojim su izvedeni januara-februara 2022. Taj je u vremenu u pitanju bio treći-četvrti po rangju funkcioner vojvođanskog Sekretarijata (Ministarstva) unutrašnjih poslova, dok su Anonimni 2, Anonimni 3, Anonimni 4 i Anonimni 5 u to vreme bili vojvođanski politički prvaci, koji su sedeli na sednicama Predsedništva Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Vojvodine. Jedan je bio među njima po položaju, dok su ostali bili birani članovi tog tela.

Reference

- Bennett, Christopher. 1995. *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*. New York: New York University Press.
- Berman, Sheri. 2021. Causes of populism in the West. *Annual Review of Political Science*, 24, 3, 1-18.
- Bieber, Florian, Galijaš Armina, Archer, Rorie. 2014. *Debating the End of Yugoslavia*. Wey Court East: Ashgate.
- Blagojević, Marina. 1996. 232-264. Iseljavanje sa Kosova. In: Nebojša Popov (ed.): *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Republika.
- Boarov, Dimitrije. 1996. *Ima li još Vojvodine*. Novi Sad: ECU.
- Bunce, Valerie. 2001. *Subversive Institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ćosić, Dobrica. 2002-3. *Srpsko pitanje*, 1 i 2. Beograd. Filip Višnjić.
- Djokić, Dejan. 2003. *Yugoslavism: Histories of Failed Idea*. London: Hurst.
- Directorate of Intelligence. 1986. *Yugoslavia: Internal Security Capabilities*, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86S00588R000300320006-6.pdf>, accessed 10 July, 2021.
- Djukić, Slavoljub. 2001. *Milošević and Marković: A Lust for Power*. London: McGill.
- Dragović-Savić, Branka. 2020. *Osma sednica - Početak kraja Vojvodine*. <https://www.autonomija.info/osma-sednica-pocetak-kraja-vojvodine.html>, accessed 29 January, 2021).
- Dugard, John. 2013. *The Secession of States and Their Recognition in the Wake of Kosovo*. Hague: Hague Academy of International Law – AIL Books.
- Flere, Sergej (ur.). 1988. *Mladi osamdesetih: skica za sociološki i psihološki portret mlade generacije Vojvodine*. Novi Sad: Centar Stevan Doronjski.
- Flere, Sergej i Klanjšek, Rudi. 2019. *The Rise and Fall of Socialist Yugoslavia*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Flere, Sergej i Molnar, Aleksandar. 1992. *Autoritarizam, etnonacionalizam, retradicionalizacija. Družboslovne razprave*, 5-14.
- Flere, Sergej i Rutar, Tibor. 2021. Why Do Political Elites Fracture? The Unusual Case of the Yugoslav Communist Elite. *Journal of Historical Sociology*. 1-13. DOI: 10.1002/johs.12340.
- Rudi Klanjšek i Sergej Flere (2011) Exit Yugoslavia: longing for mononational states or entrepreneurial manipulation?, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 39:5, 791-810, DOI: 10.1080/00905992.2011.599374
- Gagnon, Valere. P. 2004. *The myth of ethnic war: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

- Glaurdić, Josip. 2011. *Vrijeme Europe: Zapadne sile i raspad Jugoslavije*. Zagreb, Croatia: Mate.
- Joseph Richard Goldman, "Consociational authoritarian politics and the Yugoslav 1974 Constitution: A preliminary note", *East European Quarterly*, 19, (1985), 241–249.
- Grdešić, Marko. 2016. Serbia's Anti-Bureaucratic Revolution as Manipulation? A Cultural Alternative to the Elite-Centric Approach. *Comparative Studies in Society and History* 58 (3):774–803.
- Grdešić, Marko. 2019. *The Shape of Populism. Serbia before the Dissolution of Yugoslavia*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Grdešić, Marko. 2019a. 'Looking Back at Milošević's Antibureaucratic Revolution: What Do Ordinary Participants now Think of their Involvement?', *Nationalities Papers*, 47 (4): 613-627.
- Hay, Alastair, and John Foran. 1996. "Yugoslavia: Poisoning or Epidemic Hysteria in Kosovo?" *The Lancet*, 338, no. 8778 (1991).
- Hodson, Randy, Duško Sekulić, Garth Massey & (1994). National Tolerance in the Former Yugoslavia. *American Journal of Sociology*, Vol. 99, No. 6 (May, 1994), pp. 1534-1558.
- Ivković, Marjan, Petrović Trifunović, Tamara i Srđan Prodanović. 2019. The hybrid discourse of the Serbian Antibureaucratic Revolution. *Nationalities Papers* 47 (4): 597-612.
- Kerčov, Sava, Radoš, Jovo and Raič, Aleksandar. 1990. *Mitinzi u Vojvodini 1988. godine : rađanje političkog pluralizma*. Novi Sad: Dnevnik.
- Kostovicova, Denisa. *Kosovo: The Politics of Identity and Space*. London: Routledge, 2005
- Krunić, Boško. 2009. „Mitinzi in summo“, 15-26, u knjizi: *Vojvodina od Ustava do Statuta*, Slobodan Budakov (ur.) Novi Sad: Vojvođanski klub i Mir.
- LeBor, Adam. 2002. *Milošević: A Biography*. New York: Yale University Press.
- Lekić, Bojana, Pavić, Zoran, and Lekić, Slaviša. 2009: *Kako se događao narod: "Antibirokratska revolucija"*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lopušina, Marko. 1997. *Ubij bližnjeg svog II*. Beograd: Narodna knjiga.
- Malešević, Siniša. 2002. *Ideology, Legitimacy and the New State. Yugoslavia, Serbia and Croatia*. Abingdon, UK: Routledge.
- Malešević, Siniša. 2006. *Identity as Ideology. Understanding Ethnicity and Nationalism*. London: Macmillan-Palgrave, 2006.
- Mimica, Aljoša and Vučetić, Radina. 2008. *Kad je narod govorio. "Odjeci I reagovanja" u Politici, 1988-1991*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Mols, Frank i Jolanda Jetten. 2020. "Understanding support for radical right parties: toward a model that captures both demand- and supply-side factors." *Frontiers in Communication* doi.org/10.3389/fcomm.2020.5575611-10.
- Mudde, Cas (2004). „The populist Zeitgeist“. *Government and Opposition*. 39 (4): 541–563. doi:10.1111/j.1477-7053.2004.00135.

- Pavlović, Milivoje. 2009. "Kosovo under autonomy, 1974-1990", pp. 49-80 in *Confronting Yugoslav Controversies. A Scholars' Initiative*. Thomas A. Emmert and Charles Ingrao (eds.). West Lafayette, IN: Purdue University Press.
- Pavlowitch, Stevan K. 2002. *Serbia: The History behind the Name*. London: Hurst.
- Petranović, Branko, i Momčilo Zečević, ur. *Jugoslavija 1918–1984: zbirka dokumenata*. Beograd: Beograd: Biblioteka: Svedočanstva.
- Petrović, Vladimir and Nikolić, Kosta, 2011. *Dokumenta Predsedništva SFRJ 1991*. Tom 1, (Januar - mart 1991: od mira do rata. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Radan, Peter. 2002. *The Break-up of Yugoslavia and International Law*. London: Routledge.
- Radeljić, Branislav. 2012. *Europe and the collapse of Yugoslavia : the role of non-state actors and European diplomacy*. London: I.B. Tauris.
- Ramet, Sabrina T. 2004. Explaining the Yugoslav meltdown, 2: A Theory about the Causes of the Yugoslav Meltdown: The Serbian National Awakening as a "Revitalization Movement". *Nationalities Papers*, 765 – 779 DOI: <https://doi.org/10.1080/0090599042000296122>
- Ramet, Sabrina P. 2005. *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ramet, Sabrina P. 1996. *Balkan babel : the disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to ethnic war*. Boulder, CO: Westview Press.
- Ramet Sabrina. 2006. *Three Yugoslavias. State Building and Legitimation, 1918-2005*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Ribarič, Miha. 2015. *Spomini: Slovenija, Jugoslavija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Duško Sekulić, Garth Massey & Randy Hodson (2006). Ethnic intolerance and ethnic conflict in the dissolution of Yugoslavia, *Ethnic and Racial Studies*, 29:5, 797-827.
- Sell, Louis. 2002. *Slobodan Milosevic : and the destruction of Yugoslavia*. Durham, NC: Duke University Press.
- Vasović-Mekina, Svetlana (1999): Stane Dolanc: Odlazak velikog gljivara, 18. December, 1999, https://www.vreme.com/arhiva_html/467/09.html, accessed 20 July 2021.
- Vladislavjević, Nebojša. 2008. *Serbia's Antibureaucratic Revolution Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Houndmills: Palgrave MacMillan.
- Vladislavjević, Nebojša. 2020. *Antibirokratska revolucija*. Beograd: Arhipelag.

- Vrcan, Srdjan i Ule, Mirjana. 1985. MLADINA 1985: Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije, https://doi.org/10.17898/ADP_MLA85_V1, pristupljeno 23. februara, 2021.
- Wachtel, Baruch. 1998. Making a nation, breaking a nation : literature and cultural politics in Yugoslavia. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Woodward, Susan L. 1995. Socialist unemployment : the political economy of Yugoslavia, 1945-1990. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Sergej Flere

DID VOJVODINIANS TRULY SEEK TO OVERTHROW THEIR GOVERNMENT IN THE SUMMER 1988?

Summary: *The dissolution of Yugoslavia was preceded by several watershed events. One of these was the toppling of the Vojvodina autonomist leadership in October 1988. The series of rallies throughout Vojvodina in the summer of 1988 may seem like a spontaneous affair and the work of "ordinary citizens". It was called the antibureaucratic revolution. However, these rallies, including a standing group of demonstrators, continually referring to the grievances of Kosovo Serbs, turn out to be primarily the product of joint efforts by the Serbian elite centered in Belgrade. The elite, headed by the Serbian Communist chief Slobodan Milošević, coordinated efforts in organizing the rallies. Serbian communists, security police and nationalist intellectuals joined forces. The Vojvodina leadership was toppled for their alleged "failing to understand the plight of Kosovo Serbs". This was, further, with a view to achieve the Serbian elite's pet project, the "united Serbia", i.e., doing away with the autonomy of Serbia's provinces. It was achieved during the summer and autumn of 1988, with Serbian Constitutional changes being adopted in March 1989.*

Keywords: *Vojvodina, dissolution of Yugoslavia, "antibureaucratic revolution", "united Serbia", suppression of autonomy*